Тывинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 130 (15350) ◆ 1994 чылдың август 24, среда ◆ Ат салган шагы 00.01. ⇄ Садар өртээ 150 рубль.

БАРЖАЛАР ЧОРУПКАН

Бурунгу хүн Кызылдың пароходство черинден Тожу кожуунче чугула чүүктү чоруткан. Саян-Шушенскийниң гидроэлектростанциязының чоогунда Сосновая Джойка деп черинден баржалар-биле эккелген 100 тонна солярканы ук кожууннуң үш ажылагыйларынга үлээр.

Капитан Александр Чигуневтуң удуртканы беш кижи составтыг экипаж болгаш Сергей Токмаковтуң башкарганы «Ангаралар» ол чугула чүүктү дөрт хонук дургузунда чорааш, Тоора-Хемниң нефтебаазазынга дужаар. Ол солярканы Саян-Шушенск ГЭС-тен Кызылга чедир сөөртүрүнге хемчилер дөрт хонукту чарыгдаан. Тоора-Хемге чедир эжиндириишкин берге болгаш нарын-даа болза, экипажтар боттарынга улуг бүзүрелдиг үнүпкен.

(Бистиң корр.)

Мал чеминиң белеткели

ЧАЪС-ЛА ЭВЕС БОЛЗА...

Мал чеминиң белеткелиниң үезинде улай-улай чаъстааш туруп бээрге, кылыр ишке ооң шаптыктыын сигенчилер кончуг эки билир. Ажыл-агыйларның сигенчилери ындыг байдалды бөгүнде херек кырында чурттап эртип турарлар, ажыл-агыйлар-биле харылзажып чугаалажырга, мал чеми белеткеп алыр сезоннуг ажылга чаъс-чайык дыка шаптык бооп турарын хомудап чугаалаар-дыр.

А көдээ ишчилерге бөгүнде кол-ла ажыл — мал чеминиң белеткели болгай, чугаа келир кышка мал чеми белеткеп алырының дугайында чоруп турар болганда, сиген кезилдезиниң темпизиниң республиканың ниитизи-биле шоолуг шуудавайн турары дүвүреликтиг болдуруп келири чугаажок. Ынчангаш ажыл-агыйларның сигенчилери аяс хүннерни, шак бүрүзүн чогумчалыг ажыглаарының аргаларын көрүп турарлар.

Чөөн-Хемчик кожуунунун ажыл-агыйларында мал чеми белеткээр бригадалар, звенолар мурнунда салдынган сорулгазының кайы хире харыысалгалының кончуг эки билип турарлар. Мал чемин четчири-биле белеткеп албас болза, кыжын мал-маган канчаарыл, канчап кыш ажарыл деп айтыр чайгаар тургустунуп келир. Ынчан чаъс буруулуг болган дээр бе? Ынчангаш олар аяс апаар үелерни кончуг чогумчалыг ажыглап, мал чеми дээш туржуп турарлар. Каан хүннер туруптарын улуг идегел-биле манагзыныр турарлар, ажылдың темпизин дүргедириңге идиг бээр кара чаңгыс байдал ам ол.

Кожуунуң ажыл-агыйларының сигенчилери чаъс чагбайн турган үелерде, август айның эгезинде, ажылын эвес чылдырыр, темп ап, шуудап бар чытканнар. Ам өл шаптыктааш туруп берген. Ажыл-агыйлар 8830 тонна сиген белеткээр планныг. Бөгүнге чедир ооң 2592 тонназы белеткеттинген, азы 29 хуу. Кожуунуң ажыл-агыйларын тус-туста алыр болза, көргүзүглер база аңгы-аңгы, эвээн мурнай бергеннери-даа, саадап турарлары-даа бар. Чижээ, «Шеми» коллективтиг бүдүрүлге 870 тонна сиген белеткээр сорулгалыг, оозун бөгүнде 492 тонна чедирип алган, хуу-биле көөр болза, 56 хуу. Бо-ла ажыл-агый силос салырын эки чорудуп турар, харын-даа ажыр күүседип турар, 230 тонна сенажты салып эгелээн. Ынчангаш ажыл-агыйның сигенчилери ол талазы-биле алган хүлээлгезин күүседиптериниң аргалары бар.

«Чыраа-Бажы» совхоз сиген белеткеп алыр сорулгазынын күүселдезин 33 хуу чедирип алган. Сенаж салырын уламчылап турар.

Кожуунунун ажыл-агыйларында чугула бо ажылдың чоруп турарының байдалы чаңгыс аай эвес. «Искра», «Хайыракан», «Хөндергей» коллективтиг бүдүрүлгелер мал чеми белеткеп алыр талазы-биле арай-ла хөнүп чадап, саадап турар.

Кожуун девискээринде сиген хоомай эвес үнген, ынчалзажок чаъс дыка-ла моондак бооп турар, ооң-биле кады сиген шөлдерин улай дүшкүлээн долу үреп каан.

Мал чеминге хаара тутунган машина-техника четчир, бригадаларда, звеноларда кижи күжү база четчир, аязып келир-ле болза, ажылды шапкынчыдыптар аргалар бар.

Вера КУУЛАР.

● «Саян» ансамбль 25 харлаар ●

«ТАЛАНТЫЛЫГ-ЛА ЧОН-ДУР...»

Күрүненің «Саян» ансамбли эртен, август 25-те боттарының үндезилеп тургустунганындан бээр 25 чыл ооң демдеглеп эрттирип, юбилейин таварыштыр чаа программалыг концертин чонга бараалгадыр. Байырлал мурнунда ансамбльдің директору С. С. Сюрюн, уран үүл удуртукчузу В. О. Донгак, костюмнер талазы-биле кол модельер М. Б. Ооржак база Тываның Күрүне филармониязының уран үүл удуртукчузу Л. И. Цебиков-биле бистің корреспондентивис ужуражып, чугааны кылган.

— Вячеслав Октябрьович, ансамбль ийи чыл улаштыр чаа программалыг, тыва чонга бараан бооп турары өөрүнчүг-дүр, мооң мурнунда ындыг эвес-ле болгай.

— Ийе, мооң мурнунда чылдарда программаны Москва, Ленинградка белеткеп, ону 5-6 чыл дургузунда өскертпейн турганывыс шын. Бистің бир чазып чораан үүлүвүс — концерт программазын бистің культуравысты, ылаңгыя тыва дылывысты билбес кижилерге тургустуруп, тыва аас чогаалын сонуургавайн, номчувайн чораанывыста. Ынчангаш концерт программазының кызыы, чаңгыс аай турганы-даа ол бооп чадавас.

Амгы үеде программаны, ылаңгыя танцы-самны тыва аас чогаалынга үндезилеп, бурунгу номнардан, тоолдардан номчуп, эртем-шинчилел институду-биле харылзажып тургузуп турар бис. Чижээ, эрткен чылгы программада кирген улустуң аас чогаалынга үндезилээн танцылары туматтарның бурунгу аас чогаалындан, аялгазындан төөгүнү алган. Танцы азы кандыг-бир композицияны тургузуп тура, кайы чонның аас чогаалы кире берип болурун, тожу азы сенгел тываларының аас чогаалы кандыгыл дээн чижектиг үүлдерни ыяан өөренип көрүп турар бис. Музыка талазы-биле база-ла ындыг — хову аялгазы безин аал, кожуун бүрүзүнде янзы-янзы. Ынчангаш чамдык көрүкчүлер танцы-самны көрүп олургаш, моолдарнын, буряттарның-дыр деп шын эвес бодалдарны чугаалап үнүп келир. А шынында олар 16 вектин аялгазын, аас чогаалын билбес-ле болгай. Бо чаа программавыста «Хертексам» деп көрүлде бар, базала Бай-Тайганың Хертекторинин аас чогаалынга үндезилеттинген.

— Вячеслав Октябрьович, Алма-Атага болуп эрткен «Азия үнү-94» делегей конкурузунга силерниң тургусканыңар «Лама ыры», «Кызыл хоорай», «Хамның алганыы» деп танцы-программаңар багай эвес түннелдиг болган дээрзин номчукчулар билир. Аңаа музыканы калмык композитор Аркадий Манджиев таарыштыр бижээн...

— Тыва композиторларның танцы-самга музыканы таарыштыр бижиири кижи сагыжынга черле четпес-тир. Оларны чок деп болбас, чижээ, Сергей Бадыраа-биле элээн ажылдадывыс, өг-бүлезиниң аайы-биле амгы үеде бистиинге ажылдап шыдавас апарган. Шыны-биле чугаалаарга, тыва композиторлардан танцы-хөгжүмге, хореографияга таарыштыр аялга кылып бээр кижи тывылбаан. Ынчангаш калмык композитор А. Манджиевти чалап ап, программа тургусканыывыс ол. Эрткен чылын чаа программавыс-биле Турция, Москва, Красноярск база республикавыстың кожуннарынга аалдап чордувус. Чонның чылыы-биле хүлээп алганын айтыр апаар. Бо чылын Германия, Турция, Америка баар ужурлуг турдувус, акша-төгерикти билбес эвес силер...

— Бир-тээ, чугаа акша-төгерикке чеде берген төлээде, нинти хандырылгаңар кандыгыл, Светлана Салчаковна?

— Чазак-даа, Культура яамызы-даа улуг сагыш салып тураарын өөрүп айтыр апаар. Ансамбльдің үүгле танцы идиктерин Москвага даарадырынга 18 млн, база ансамбльтің юбилейинге тураскаатканы календарьлар белеткээринге 18 млн. рубльди берген. Кожууннарның чагырга даргалары, бөдүүн чон улуг дузаны көргүзүп, акша-төгерикти шыдаар шаа-биле шилчидип берип турар. Манаа Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр кожуун чагыргаларын, «Маргилен» бүдүрүлге черин, Культура яамызының чаныннда «Бодарал» ателъени демдеглексен тур мен.

— Эң-не ядыы улус культура ажылдакчылары дээр болгай, Светлана Салчаковна, силерниң ансамбль оларның санында кирер бе?

— Шаандан тура ансамбльге II-ги категорияны берип каан турган. Ам разряд өзүгаар акша төлевирин санай бээрге-даа, ол-ла ийиги категорияның акшазын албышаан бис. Айда артист кижи ортумаа-биле 130-140 муң рубль алыр-дыр, ону кандыг хөй акша дээрил? Бо айтырыгны Культура яамызынга, Чазак деңнелинге чедир чугаалашкан мен, харыы сураг.

— Артистер гастрольдардан акша албайн турар бе?

— Амгы үеде ыңай-бээр концерт көргүзүп, гастрольдаары кончуг берге, автобус база чаңгыс. Бир бөлүк ойнап чоруткаш, үүгле боттарының орук хөлезининге өй акша эккээр, ынчангаш артистеривис үүгле боттарының шалын акшазында чурттап турар.

— Президент Ельцин кээн чорааш, силерниң ансамбльдің концертин мага ханып көргеш, мындыг талантылыг кижилерге үүге алдарлыг аттар тывыспазыл деп турган дээр, шын бе?

— Ийе, шын, Ельцинниң сонуургаанын ёзугаар, 7 хире кижиге ат тыпсыры-биле Москваже бижик чоруткан бис... Россияның Культура яамызы бир «ЛАЗ» автобус бээр болган. Ону ап алзывыса, шупту кады гастрольдан, акша ажылдап алырының аргалары тыпты бээр хире.

— Светлана Салчаковна, силер ансамбль «Чечек» аттыг чаа тургустунуп келгениден бээр ажылдааш, ам директору апарган-дыр силер. Силерниң үеңерде аныяктардан ам чаа ажылдап чоруур артистерниң аразында ылгалын эскерер-дир силер бе?

— «Чечек» ансамбль апрель 1-де үндезилеттинген үүве. Ылгалы улуг-дур, бирээде, амгы аныяктар ажылынга харыысалга чок-тур. Улуг артистер-биле каттышкан концерт болур дээн болза, кырганнарывыс 30-40 минута бурунгаар четкилеп келгеш, аныяктарны шак хире манаар, эпчогу-ла кончуг. Ийиде, амгы аныяктар кандыг-даа үүлдерни дески кылыр, талантызы улуг, эчисорулгалыг-дыр. Ынчангаш юбилей таварыштыр ансамбльдің тургускан-даа, амгы өзек болуп турар-даа артистеринге чедишкиннерни күзеп, байырлыг концертче чаладым.

— Маргарита Байыровна, ансамбльдің чаа программазынга хептерни силерниң бүдүрүлгеңер даарааны-дыр.

— Бир-ле дугаарында модельер кижи танцы-самның, номер бүрүзүнүң иштики хөөнүнче хаңы кирген турар ужурлуг. Вячеслав Октябрьович-биле эртем-шинчилел институдунга ай-айы-биле олуруп, танцының шимчээшкин бүрүзүн анализтеп, тыва угулзаларны амгы үеге таарыштыр кылган ажылывыстың түннели кандыг болурун чонның шиитклинче киргениви бис ол.

— Леонид Иванович, бистің республикага ажылдап келгеш турумчуп, артистерниң, чоннуң аажы-чаңын билиптер апарган-дыр силер. Эртемиңер-даа музыковед кижи-дир силер, ансамбльдің дугайында үүнү чугаалап болур силер?

— Үүгле ансамбльдің артистери эвес, а бүгү тыва чон кончуг талантылыг, ырлаза ырлаар, танцы-самын тевер, сыгыт-хөөмейин салыр, кыр базы-ла чок чон-дур. Бистің Калмыкияда, Бурятияда, Якутияда тияда мындыг ансамбльдер буступ дүжериниң кырында келген. А «Саян» ансамбль ам-даа быжыг бут кырында хевээр. Команда кончуг быжыг, чаңгыс аай үзел-бодалдыг. Чылдың-на чаа программа тургузуп, адак дээрде кедер хепке пөс тып ап деп үүве бо шагда каранды думбей-биле дөмей айтыыг-дыр. А ансамбльдің удуртулгазы оон кортпаан, бир чыл иштинде программаны белеткеп, хеп-сынны бир-ле дугаар манаа Кызылга даарадып алганы дээрге-ле, улуг тиилелгедир.

...«Саян» ансамбльден делегейге ады-сураа алгаан Геннадий Тумат, Коңгар-оол Ондар, Дамба-Доржу Сат, Надежда Куулар дээн ышкаш артистеривис үнүп, амдаа өскен-төрээн Тывазын, ак-көк Саян дагларын алдарлыдып чоруур.

Светлана МОНГУШ.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

МОСКВА. Чаа байырлалды — Россия Федерациязының Күрүне тугунуң хүнүн докаадып тургузар дугайында Чарлыкка Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин ат салган, РФ-тің үш өөнүг болгаш төөгүлүг Күрүне тугун 1991 чылдың август 22-де катап тургускан. Чаа ол байырлалды Россияның бүгү девискээринге чыл бүрүде август 22-де демдеглээр.

БАРНАУЛ. Саң-хөө-улетпүр бөлүү Алтайда чоокта чаа тургустунган. Ол бөлүктүң составынга Барнаулдуң эң улуг чеди бүдүрүлгелери кирген. Оларның саңхөө хандырылгазын Москвада «Чөөлүүлетпүрбанк» деп саарылга банкызы боттандырар. Алтайга саң-хөө-улетпүр бөлүүн тургузарының идезин Россияның сураглыг экономистери Явлинский болгаш Абалкин бодап тыпкан. Ынчангаш оларның экспертери чаа бөлүктүң бүгү документилерин тургузарынга дузалажыр деп турар.

НОВОСИБИРСК. Сибирьниң ол улуг хоорайынга метрону тудуп эгелээнден бээр элээн каш чылдар эрткен. Ында метро дериишкинин федералдыг деңнелдің Новосибирскиде үүгле чаңгыс тудуу кылдыр санап турар. Сөөлгү үеде метронуң чаа шугумунун тудуу суларай берген. Чылдагааны: федералдыг бюджеттен акша-хөрөнгүнүн чедир албайн келгени. Чижээ, метронуң чаа шугумун тударынга 24 миллиард рубльди бээри көрдүүген, а хоорай амгы үеге чедир үүгле 5,5 миллиард рубльди арай боорда алган. Метронуң чаа шугумунуң хемчээли 12 километр, а 2010 чылга чедир 22 километр чаа шугумну немей тудары көрдүүген.

ВЛАДИВОСТОК. Россияның Эртемнер академиязының Ыраккы Чөөн чүкте салбырының эртемденнери болгаш кол специалистери Американың Каттышкан Штаттарының эртемденнери-биле кады ажылдажылганы эгелээрин шинтпирлээн. Ыраккы Чөөн чүктүң 52 эртемденнери АКШ-че чорупкан болгаш амгы үеде америк эртемденнер-биле чугаалажыышкыннарны чорудуп турар. АКШ-тың Аляска штадының төву Анкоридж хоорайда делегей конференциязы эгелээн. Ооң кол темазы — «Соңгу Американың болгаш Россияның Ыраккы Чөөн чүгүнүң аразында эртем көвүрүүн тургузары». Эртемденнерниң ол шуулганы ооң сөөлүнде Россияның Владивосток болгаш Магадан хоорайларынга уламчылаар.

НАХОДКА. Ында далай өртээли — Россияның Чөөн чүгүнде эң улуг өртээл. Далайның садыг өртээлиг чаартыр, улам сайзырадыр, талазы-биле улуг хемчээлдиг ажылдарны Находкала эгелей берген. Далайның садыг өртээлиг чаартырынга даштыкы чурттарның тускай эртемнилери киржип турар. Находканың өртээли Азия болгаш Оожум океан девискээрлери-биле бистин чүртүвүстүң садыг-экономиктиг харылзааларын калбартырынга улуг рольду ойнап турар. Далай өртээлдерин дамчыштыр Россияның дажыглаар бүгү чүүктериниң чөөрби беш хуузу Находкада далай өртээлинге хамааржыр.

МОСКВА. Совет Эвилелиниң президентизи турган Михаил Горбачев РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге медеглел кылган. СЭКП Төп Комитединиң Чиңгине секретары болгаш ССРЭ-ниң президентизи турган ол кижиниң чаа медеглелиниң утказы мындыг: политикаже база катап шымныгын кирер болгаш дараазында президент соңгулдаларынга киржир магатчок боор мен деп, ол санап турар. «Бодунуң кандидатуразын депшидер эргени бистиң Конституциявыс хамааты бүрүзүнге берип турар» деп, Михаил Горбачев медеглээн. «Демократтыг инициатива» деп шимчээшкиниң идезин ол мооң мурнунда көдүрген турган.

ЯРОСЛАВЛЬ. Россия Федерациязының премьер-министри Виктор Черномырдин Россияның хоочун хоорайынга барып чораан болгаш Ярославльдың мотор заводунуң, «Ярославнефтеоргсинтез» акционерлиг ниитилелдің коллективтери-биле ужурашкан. Хоорайның мотор заводу амгы үеде тракторларның, үүк машиналарының моторларын бүдүрүп-даа, септеп-даа турар, Хоорайның болгаш областың бүдүрүлге удуртукчуларының чөвүлел хуралын Россияның Чазак баштыны база эрттирген.

ТИРАСПОЛЬ. Днестр хемниң чоогунда турар Россияның 14-кү армиязының командылакчызы генерал-лейтенант Александр Лебедь ол черден Россияның шеригларын, ылаңгыя агаар күштерин үндүреринге удур болуп турар. Таджикистанда турар Москваның кызыгаар отрядының 12-ги заставазын деткиир күш чок кылдыр арттырып каан түннелинде ук заставаның дайынчылары улуг халапка таварышканын генерал сагындырган.

МОСКВА. Россияның кызыгаар шеригларының 12-ги заставазынче 1993 чылдың июльда халдаашкынны организастаан дээрбечи Кори Хамидулло эрткен пятница хүнүнүң дүнезинде ол заставаны узуткаар сорулгабиле халдаашкынны кылганын Москваның Таджикистанда турар кызыгаар отрядының парлалга албаны дыннаткан. Таджик дээрбечилериң халдаашкынарын Афганистанның моджахедтери база деткээн. Халдаашкын кылган дээрбечилер аар боо-чепсекти, автоматтыг бооларны, ракеталарны кызыгааржыларга удур ажыглаан. Дээрбечилериң халдаашкынарын ойтур шапкан. Ындыг болза-даа Россияның чеди дайынчылары өлүрткен, 14 кижи балыглаткан. Россияның кызыгааржылары ёзулуг маадырлыг чоруун көргүскенин полковник Владимир Новиков онзалап демдеглээн. Россияның кызыгааржыларынга тус чернин бот-камгалал шериглари база дузалаан.

(РосИТА—СЧТА).

Тыва Республиканың Президентизиниң парлалга албанының тайылбыры

Республиканың эрге-чагырга органнары хоойлуну камгалап шыдавас дээр дугайында ындыг түннелди Иштики херектер яамызының байысаакчызы турган Антипов № 23 «Центр Азии» («Азиянын төву») солунга парлаттынган «Антипов болгаш Мафия азы карабажың орун-дөжээнден президент тамчынче шилчип болур бе» деп үүлге кылган болгаш ооң, Антиповтун Ш. Д. Ооржакка дилээн Тыва Республиканың Президентизи херекке албаан дээр хөөннүг сеткилин илергейлээн.

Бо чылдың эгезинде Тыва Республиканың Президентизи байысаакчы Антиповту, шынап-ла хүлээп алган чорук ол байысаакчының ынчаарда истеп турган хөрээнче Президентинин кичээнгей салган дугайын херечилел турар. Ол хүлээп алыышкынның сөөлүнде Ш. Д. Ооржак хаглыг элээн каш төвүлел хуралдарны эрттирген болгаш истелгениң канчаар чоруп турарының дугайында чугаа кылган. Ол төвүлел хуралдарга Тыва Республиканың Чазак Даргазының орадакчызы Б. С. Шыырап, Тыва Республиканың прокурору А. П. Дамба-Хуурак, ынчан иштики херектер сайыды В. Б. Кара-Сал, Контрразведканың федералдыг албаныны директору Ч. А. Удумбара, иштики херектер сайыдының орадакчылары С. С.-Б. Монгуш, Ш. М. Шойжун, Иштики херектер яамызының организастыг кем-херектер үүлгедиишкиннеринге удур демисел талазы-биле эргелининн начальниги Н. М. Тас-оол, ТР-ниң Президентизинин чанында Айыыл чок чорук төвүлелиниң секретарының хүлээлгезин күүседип турар В. А. Агбан олар киришкен. Истелгени канчаар чорудуп турганының аргаларынга болгаш методиказынга хамаарыштыр үстүнде ады кирген яамыларның болгаш албан черлериниң аразынга төрүлдээлериниң турганы чаңгыс эвес удаа чугаалажып көрүүшкүннүң түннелинде илерээн, истелгениң чорун турарынга таарзынмас чорукту олар илергейлээн. Ынчангаш республикадан дашкаар черлернин байысаакчыларын истелгеге киириштиреринде, Россия Федерациязының прокуратуразындан дуза дилээрин азы херектин байдалын оортан тодаргайлаарын Президент негеп келген болгаш негеп-даа турар.

Республикада эрге-чагырга мафия тургузуп-ларынга хамаарыштыр дээр бодалды парлаттынган үүл кыйзы аарак номчукчуларга сагындырып турар. Тыва Республиканың Президентизи ТР-ниң Конституциязынга бүрүн дүүштүр хоойлу-дүрүмнүң болгаш эрге-чурумнуң камгалалынга быжыы-биле туржуп келген, туржуп турар болгаш моон соңгаар-даа туржур. Ынчаарга истелгеге холгаарлап киришпезиниң принцивин ол шыңгыы сагып, истелгениң хамаарышпас чоруун, хээли алыр, бээр чорукка болгаш өске-даа кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселдің дээштиг болурун хандырып түрар.

Күүсекчи болгаш шинтпирлекчи дээди эрге-чагырганың бүгү хүлээлгелери үүгле чонга, бүгү чоннуң соңгуп каан Президентизиге, Чазакка болгаш черчер чагыргаларына хамааржып келген болгаш моон соңгаар-даа хамааржыр дээрзин база сагындырып тур бис. «Шын», «Тыванын аныяктары» солунарга, а бо үеде «Центр Азии» солунга ук херектің дугайында парлаттынган хөй санныг үүлдер чүвенин алыс шынынга дугжүрүп азы дүүшпезин үүгле хамаарышпас истелге болгаш суд тодаргайлап доктаадыр апаар.

Тыва Республиканың Президентизиниң парлалга албаны.

Таңды черниң кижилери

ИШЧИ ӨГ-БҮЛЕ

Кошкар-оол Шойлаевич, Тамара Сюржюнмеевна Оюннарны Кара-Булунда хамаанчок, кожуунда танывас, билбес кижилер ховар дээр болза, хөөредиг болгаш бо. Оларнын кайызынын-даа өскен-төрээн чери ол.

Кошкар-оол ынчан Кара-Булунга «Найырал» колхоз тургустунарга, аар-саарлап ажылдар кылып эгелээн. 1961 чылда Балгазынның кедээ ажыл-агый училищезин чедишкинниг дооскаш, ажыл-агыйга кээп, механизаторлап ажылдап кирипкен. Ол эгезинде ынчан баштай кээп турган «НАТИ» деп тракторларны башкарып эгелээн.

— Ол тракторнун четпес үвези үүл дээрге, хеделдирер чери (пускачызы) чок болгаш хол-биле долгаар, ынчангаш багай-согай кижи аңаа белен күш четпес боор үүве болгай — деп чугаалады. — Оон аңгыда 3-4 хонгашла тракторнун адаанче киргеш-ле дыңзылар боор үүве, вкладыштарын база солуур. Оон соонда «ДТ-54» деп маркалыг трактор чедип келген ол-даа магалыг-ла трактор, аңаа «МТЗ», «К-700» деп маркалыг тракторларнын шуптузун башкарып келдим. «МТЗ»-лерниң кылып каан шынары канчаар-даа аажок эки. Чаа тракторну чаңгыс кижи ажаап мунар болза, чеди-сес чыл иштинде септелге чокка мунуп болур деп чугаазын уламчылады.

Кошкар-оол Оюн 1970 чылдан эгелеп чолаачылап эгелээн. Ол ажылга чоокку ийи чылга чедир бараан болуп келген. Ам бо хүннерде К. Оюн ажыл-агыйда дежурный механик бооп ажылдап турар. Чолаачылап турган чылдарында ол янзы-бүрү марканың машиналарын башкарып, онаашкан ажылынга кызымаан көргүзүп, совхозтун дирекция черинден үргүлчү шаннал-мактанды ап келген.

Чолаачы база калбак мергежилдин механизатору болурундан аңгыда, Кошкар-оол Оюн Кызылдың кедээ ажыл-агый техникумун ботөредилге-биле доозуп алган. Ынчангаш Кара-Булунун арга-дужулгалыг механизатору база чолаачызыбиле кыска чугаам доозайн.

Кошкар-оол Оюннун өөнүн ээзи Тамара Сюржюнмеевна төрээн совхозунга 34 чыл иштинде доктаамал саанчылап ажылдап келгеш, үүгле эрткен чылын арай капы баксырааны-биле өске ажылче шилчий берген.

— Саанчы кижинин ажылы кончуг берге деп үвени кым-даа билир. Кыш соогунда кандыг ийик, эртен эрте турар, орай кежээге чедир ажылдаар. Чымыштыгдаа берге-даа ажыл — деп, Тамара Оюн чугаалап орду.

Ынча хөй чыл иштинде саанчылап келген болгаш ооң алган шаннал-мактальн санаары безин берге. Оларның кол-колун борта адаарга мындыг. Күш-ажылдын Кызыл тук, «Хүндүлелдин Демдээ» орденнерни адап. Ленинчи юбилей медаль, «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдар-биле шаннатканын чугаалап каарга-ла четчир.

Күш-ажылчы өг-бүленин дугайында чугаалааргa мындыг-дыр. Оларнын өг-бүлезинге 2 уруглар кижизиттинген. Улуг уруу Ольга Даваасевна Монгуш Кызылдын башкы училищезин дооскан, ам көдээ Культура бажыңында директорлап ажылдап турар. Оон биче оглу Томскиниң медицина институдун дооскаш, ам Тере-Хөл сумузунда эмчилеп ажылдап турар. Кара-Булуң суурда үлегерлиг өг-бүле Оюннарның ажы-төлүнүн ажы-төлү өзүп-мандып-ла турар болзун.

ХООЧУННУҢ ХОЛУ ДЫҢЗЫГ

Кара-оол Шыырапович Оюн ам пенсияже үнгеш чаа-ла ийи чыл чедип турар-даа болза, ам-даа төрээн совхозунда ажылдавышаан. Ол бүгү назынында трактористеп келген. Ооң эн баштай тракторну башкарганы 48 чыл бурунгаар, кажан машина-техника станциялары турда-ла эгелээн. Ынчан Тывага кээп турган «НАТИ» деп тракторларны башкарып турган. Ол тракторларнын шынары куду турган дээрзин ол сактып чугаалаар.

— Ийи-үш хүн эрткенде-ле ылап-ла шатуньнарның вкладыштарын солуур боор үүве-ле болгай. Ол үеде, чогум машина-техника станциялары турда, күш-ажылдын үчёт-отчёду дыка эки турган — деп, ол сактып чугаалаар болду. Бир эвес 10 гектар черни чарып каан болзунза, аңаа чарыгдаар үс-солярка аймаан тодаргай көрүп каан турар. Ынчан үүгле оларны үндүр бижиир боор үүве. Ынчангаш ол үеде колхозчуларнын машина-техниказынга камныы-даа кончуг. Ам бо сөөлгү чылдарда, таптаашкын үеэзи деп үевисте, харын машина-техникага, кывар-чаар материалдарга камналгазы шоолуг эвес-тир. Кывар-чаар материалдарны кайы хамаанчок үндүр бижип кааптар турдувус деп, Кара-оол Шыырапович чугаалап олурду.

Ам бо хүннерде рыноктуг экономикаже шилчээни-биле артык кезектер-даа тывылбас, кывар-чаар үүлдерни кайы хамаанчок ажыглаар үе эртип турар. Ам үүгле чүну-даа кылыр дээрге, акша-төгерикке үскеш турар. Билдингир-ле болгай, ажылчынар үш-дөрт ай иштинде акша-шалын албайн турда, артык кезектер садып алыр акша кайыын келир боор. Ынчангаш камнаныры чугула. Ол «Коммунизмнин хереги» колхозка ажылдап турган, мурнакчы механизатор бооп, кандыг-кандыг, шаннал-мактал албаан дээрил. Ооң көскү херечизи — Москваның УАЧД-же чорааны болур.

Кара-оол Шыыраповичниң дунмазы Дажы Шыырапович Оюн база трактерист, Ооң иштинде ажыл стажы 32 чыл четкен. Оон дунмазы Эзир-оол Чорбаевич Оюн 1958 чылдан эгелээш, ам-даа трактористеп ажылдап турар. Ынчалза-даа ол эрткен чылын малчыннарга сиген сөөртүп чоруп турган, болган каан пресске бастырган, кайыы баксырааны-биле ийиги бөлүктүн инвалиди апарган.

Ам бо хүннерде Кара-оол Шыырановичнин оглу Виктор Оюн совхозтун «МТЗ» маркалыг тракторун башкарып, сиген кезилдезинде киржип турары ол. А Кара-оол Шыырапович база-ла аңаа олурбайн, совхозтуң сиген кезилдезинге киржип, болдунуң чылдын-на мунуп келген «МТЗ»-зин ам-даа мунмушаан. Хоочуннуң холу дыңзыг, оолдарынга аргасүмезин ам-даа кадып чоруур.

Савый-оол ООРЖАК.

Рынок болгаш экономика

ПРОДУКЦИЯ БАР, А САДЫП АЛЫКЧЫ ЧОК

Рынок харылзааларының үезинде кол-ла чүве — орулгалыг ажылдаары дээрзин ам билбес кижи кайда боор. Ынчангаш болдунар-ла аргаларны ажыглап тургаш, бараанныг продукцияны бүдүрер, ону садып-сайгарар дээш бүгү хемчеглерни алыр ужурлуг болгай бис. Сайгарылыкчы ажыл-чорудулгада хамааржып турар кижилер-даа, бараанныг продукцияны бүдүрүп турарлар-даа (оларга бүдүрүлгелер, организациялар, арат, тараачын ажылагыйлар-даа хамааржыр болгай) чонга чугула хереглелдиң барааннарын садар, орулганы оон киирип алыр болгаш ол ажылдан турар черлерин улам калбартыр, продукцияның шынарын бедидер, оон алыр орулганы улам көвүдедир орулгалыглар. Бир эвес орулгалыг ажылдан, продукцияны бүдүрүп турар кижилернин акша-шалының ай санында төлеп бүдүрүлге шөлүн шын ажыглап, ону калбартыр талазыбиле ажылдарны чорудуп шыдаар болзувусса, ынчан рыноктуң негелделеринге таарыштыр ажылды ынчаар тургузуп алыр аргалы болурувус чугаажок.

Республиканың өске-даа чамдык бүдүрүлгелери-биле бир демей, Тываның база бир хоочун бүдүрүлгези — Кызылдың алгы заводу бо үеде база бир берге үелерни бодунуң амыдыралында чурттап эртип турар дизе черле частырыг болбас боор. Бо заводтун ат-аллары республикага динмиреп, оон бүдүрген продукциязын чон үнелеп, ону хөйү-биле садып ап турган үе ам чүгле сактышкын кылдыр артып калганы оон бүдүрүп үндүрген продукциязын доктаамал ажыглап келгеннерге дыка аарышкыныг бодалдарны артырып турар дизе хөреди болбас. Бодап-даа көрүнер даан: шаг-шаандан бээр бистиң заводувустун коллективиниң бүдүрүп үндүрген продукциязының шынарыгга хомудал турбаан. Бистиң ажылчыннарывыс кидис-даа, хөм-даа идиктерни чонга бүдүрүп берип, оон эвээш эвес орулганы киирип ап, республиканың мурнакчы ажылдыг бүдүрүлгелериниң санынга доктаамал кирип турган болгай. Заводтун өндүрүп үндүргени кидис идиктери, хөм идиктери, малчыннарывыстың, анчыларывыстың кол-ла негелдези — бродни идиктерни массалыы-биле чон садып ап, ол барааннарга хереглел кажан-даа үзүктелбес турган-на болгай. А ам?

Рыноктуг экономиканың бүдүрүлгелернин мурнунга салып турары негелделеринге чедир ажылдаары ындыг-ла белен эвес болгай. Продукцияны бүдүрүп шыдаар, оларны сайгарып-саарып билир, орулганы киирип алыр талазыбиле мергежилдиг, саарлыкчы ажылга туруштуг, чоннун хереглел барааннарына негелделерин, хереглелдерин өөренип көрүп билир — шак ындыг ажылгыр кижилер ол негелделерге удур туржып шыдаар, амыдыралының аргаларын тып билир болгай. Бо бүгү байдалдарга таарыштыр ажылдаар арга Кызылдың алгы заводунда бар-даа болза, оон коллективинин ажылында дыка улуг бергелер таваржып турарын маңаа база чугаалаза артык эвес боор деп билир мен. Үче дээрге завод бо үеде улуг бергелээшкиннерлиг ажылдан турар деп үстүнде чугаалалдым. Үүү ындыг бергелерил ол? Кандыг-даа продукцияны бүдүрерде, аңаа чиг эди херек болгай, а бо заводта ол талазыбиле байдал дүвүренчиг. Ол чиг этти садып алырга болгай. А ындыг акша-төгерик Кызылдың алгы заводунда тывылбайн турар. Ол ышкаш, ажылының аайыбиле заводка чылыг энергиязы хөйү-биле негеттинер-дир. Одаар үүл садып алырынга база-ла акша-төгерик херек. Бо-ла бүгүнү садып алырынга эвээш эвес түүнүг акша-төгерик херек боор-дур, олар заводта кончуг эвээш. А ажылчыннарга төлээр акша-рындан үнген ыш бойдус камгалал албаныңның ажылдакчыларын дүвүредип турары чугаажок. Бойдус камгалал ажылдакчылары ол талазыбиле чаа-чаа негелделерни заводтун баштаар черинге база тургузуп турар. Ол байдалдар заводтун ажылдаарынга, оон ажыл-чорудулгазынга база чаа шаптыктарны ужураштырып турарын маңаа черле чугаалавас арга чок.

Кижиниң амыдыралынга херек үүүлдер-ле хөй. Ол бүгүнү акша-төгерик-биле садып алыр болгай. А бистин заводтун ажылчыннары январь айдан эгелеп шалын албаннар. Ынчан ажылчыннарывысты оларның чугула хереглелиниң барааннары-биле хандырар дээш болдунар-ла хемчеглерни ап турган бис. Чижек ыллыр чугаалаарга, оларның алыр ужурлуг шалының орнунга өске черлерден орнап алганывыс аъш-чем продуктуларын-даа берип турдувус. Ол ышкаш электри энергиязының өртээн-даа, одалга, харылзаа-даа талазы-биле төлелгелерни кылып тургулаан бис. Ниитизи-биле чугаалааргa, болдунар-ла аргаларны ажыглап, тургустунуп келген берге байдалдан үнериниң оруктарын дилеп турган бис. Завод шуут ядарай бербээн. Коллективтиң кежигүннери амыдырап-чурттаарының аргаларын дилеп тып, продукцияны бүдүрүп үндүрүп турарлар болгай. Бистиң складтарывыста 110 миллион ажыг рублдин продукциязы чыдып турар. Оларны садар ужуруг бис, ынчалза-даа садып алыкчылар амдыызында чоктур. Ол дугайын база чоорту тайылбырлай бээр мен.

⊙ КЫЗЫЛДЫҢ АЛГЫ ЗАВОДУНУҢ ЧИИК ӨРТЕКТИГ ПРОДУКЦИЯЗЫН КОЖАЛАРЫВЫС КРАЙЛАР, ОБЛАСТАР САДЫП АП ТУРАР, А РЕСПУБЛИКАНЫҢ САДЫГЛАРЫ ОЛАРНЫҢ ӨРТЭЭН УЛГАТТЫРЫП ТУРАР.

⊙ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАЖЕ, ОРНАЖЫЛГАЖЕ ЗАВОД КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙНЫҢ ИШЧИЛЕРИН ЧАЛАП ТУР.

Бистиң бүдүрүлгевистиң бүдүрүп үндүрүп турар продукциязы үениң байдалдарынга (сезон аайы-биле) чагырткан турар болгай. Оон-даа өске продукцияларны бүдүрүп үндүрүп органнзастап болур бис, ынчалза-даа акша-төгериктиң чогундан ол ажылдар болдунмайн турарын маңаа ажыы-биле чугаалаары чугула. Өске берге байдалдарда таваршкан бүдүрүлгелер күрүнеден чээлилерни бээ ап турары билдингир. Ынчалза-даа бистин завод ышкаш мындыг берге байдалга таваршкан бүдүрүлгелерге чээли бербейн турар, үүге дээрге ону төлөй албас бүдүрүлге деп санап турар. Продукцияны бүдүрүп үндүрүп-даа турар болзувусса, ындыг чээлини биске бербейн турар. Үүге ындыгыл? Продукцияны бүдүрүп үндүрүп, келир чылдың дүжүдүнге-даа, азырап өстүрүп турар малдарга-даа, белеткеттинген продукцияга-даа хамаарыштыр чээлини берип-ле турар болгай. А белен продукцияны бүдүрүп үндүрүп турар бүдүрүлгелерге банк үүге чээли бербейн турарын кым-даа тайылбырлап шыдавайн турары шуут элдептиг-дир.

Тыва Республиканың Чазаанга биске дуза көргүзери-биле дилегни база киргендаа болзувусса, бистиң заводтуң коллективи ышкаш ындыг берге байдалдарда таваржып турар бүдүрүлгелериниң саны эвээш эвес болгай. Ынчангаш бистиң байдалывысты Чазактың талазындан база өөренип көөрүнге улуу-биле идеген турар бис. Кыдыкы Сонгу чүктүң девискээринге болгаш оларга деннээн черлерге хамааржыр районнарда чоннуң хереглел барааннарын бүдүрүп үндүрүп турар бүдүрүлгелерге сан-хөө дузазын чедирер дугайында айтырыгны Тыванын боттарын хандыртынып шыдавас бүдүрүлгелериниң талазы-биле комиссиязы апрель айда-ла чугаалажып көргеш, оларга дузалажырын шиитпирлээн болгай. Бир эвес ол, комиссияның шиитпирлээни ышкаш ындыг дузаны бистин алгы заводунга чедирер болза, заводтун амгы үеде шиитпирлеттинмейн турары дыка хөй айтырыглары ынчан шиитпирлеттине бээр ийик.

Заводувустун шиитпирлеттинмейн турар чамдык айтырыгларының кезик-чамдыызын шиитпирлеп безин болурдур. Чижээлээрге, чиг эт айтырыын ап көрээли. Бис дүк бүдүрүкчүлери-биле база ажылдап, ол угланыышкынныг ажылдарны чорудуп турар-дыр бис. Чамдык көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниде аңаа-ла шыгжагда чыдар хөй дүк бар-дыр, оларны сайгарары бергелээшкинде турар. Ындыг байдалда мындыг түүлдү сүмелээр-дир бис: оларның удуртукчулары ол дүктериниң чамдыызын бистиң заводтун бүдүрүп турары продукциязынга орнаэын деп. Ындыг орнаашкынны кылырынга бис белен бис, ол ышкаш олар-биле доктаамал харылзаалыг ажылдап, керээдаа чарып ап болур бис. Азы харылзаавысты улам ханыладып — силернин дүгүнерни алгаш, оон кидис идиктернидаа, кидистерни-даа кылып берип болур-дур бис ийин. Ындыг болганда кайы-даа талага ындыг кады ажылдажылга ажыктыг болуру чугаажок.

Байдалывыс мындыг берге болганда, бистин продукциявыстың кол эдилекчилери, чагыкчылары малчыннар, анчылар — ниитизи-биле алырга, көдээ ажыл-агыйның ишчилери болганда, республиканың «Шын» солунун дамчыштыр колхозтарның, совхозтарның, бүдүрүлгелериниң, организацияларның, арга-арыг ажыл-агыйларының болгаш аңныыр-тывыш чөрлериинин удуртукчуларын — ниитизи-биле бистин алгы заводунун продукциязын ажыглап турар чөрлеринин удуртукчуларынга дилег кылып, мындыг түүлдерни сүмелээр болап турар бис. Бистин завод продукцияны бүдүрүп турар болганда, бисте хөмдеи кылган бродни идиктер, кидис идиктер, кидис уктар (бродни болгаш резинаган кылган сапыктарга кедер), кидистер бар. Кидистерни бис боттарывыс бүдүрүп турар бис, оларны чурттаага бажыннарын чылыглаарынга, ажылагый, бүдүрүлге чөрлерин чылыглаарынга, автомашиналар чылыглаарынга-даа ажыглап турар, ол ышкаш өг кидизи-даа кылып ап болур. Ол кидистерни өг кидистеринге ажыглаар кылдыр ындыг мастерлериниң сүмелери-биле кылган болгай бис.

Ол бүгү бистин кылып бүдүрген продукциявысты садып алыр болзуңарза, оларның өртээ силерге дыка чиик болур. Үүге ындыгыл? Эрткен чылын садыг организациялары бистиң бүдүргенивис бродни идиктерни, кидистерни ол-ла дараалашкаа-биле 62 мун рубльге болгаш 13 мун рубльге садып ап турдулар, а магазиннерде болгаш садыг баазаларында оларның өртээ — бродни идиктернин — 120 мун рубль, а кидистин — 30-40 мун рубль апарган түрдулар. Азы өскээр чугаалаарга, оларның өртеттерин 110 хуу өстүргеш, садып турар болдулар. Ындыг улуг өртекке ол барааннарны чеже-даа херектиг болза, садып алыры берге дээрзи билдингир-ле болгай.

Бистиң заводтун бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының өртек-үнези дыка чиик. Ынчангаш бүдүрген продукциявыстың дыка хөйүн кожавыс Красноярск крайның хереглекчилери ажыглап, хайыраан чиик өртектиг барааннарывысты оларның хереглели хүнүң-не улгадын турарындан Шушенскоенин, Ширанын, Минусинскинин хереглекчилери оларны бистен садып ап турлар. Ынчанмайн канчаар, оларда кидистин бир кг-да өртээ 8 мун рубль турда, бистиинде — 4 мун рубль-дир. Бо хире чарыгдалдарны үндүрүп турган, кылып бүдүрүп алган продукциявысты бодувуска ажыглавзйн, өскээр садын чорудуп турарывыска болур бе? Бодувустун ол продукцияларга хереглелдериниз аажок улуг-ла болгай. Ынчангаш бо бүгүнү өөренип көргеш, республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, хуу-даа кижилер бистин-биле дорт харылзаалыг ажылдаары чугула деп бодап, бистин заводтун продукциязын садып алырының бо аргаларын ажыглаары чугула деп түүнелге келгеш, оларның кичээнгейин бистин заводче угландырарын бодап, кады ажылдажылгаже оларны чалдывыс.

Равиль ЮЛТЫЕВ.
Кызылдың алгы заводунуң директору.

БЕРГЕЛЕР ТУРЗА-ДАА...

Сан-хөө талазы-биле Балгазынның нефтебаазазы бергелээшкиннерге таваржып эгелээн. Бо кончуг берге рынок экономиказының үезинде, ол харын шын-на ыынаан, ынчалза-даа бистиң нефтебааза бир айда-ла 8-9 млн. рубль арыг орулганы киирип ап турар-даа болзувусса, бергелээшкиннерге таваржып эгелээнивис ол.

Ол үүге ынчап барганыл деп айтырыг тургустунун келир. Херектин ужуру мындыг. Бистин нефтебаазавыс Кызылда «Тываанефтепродукт» черинин салбыры боон турар үүве болганда, ол киирип алган орулгавыс дорт-ла ынаар кире бээр. Ынчангаш биске оон үүү-даа кирбес. Олар бистин дорт хандырып, нефтепродуктуларны чоргузуп берип, артык кезектер-биле хандырып турар болганда, ол орулга орта артып каап турары чөп. Харын-даа бир айда 8 млн. рубль чарыгдалывысты ол дуглап шыдавайн турар.

Ол ышкаш эрткен күскү дүжүт ажаалдазынган колхоз, совхозтарга чээли кылдыр нефтепродуктулар берип эгелээн бис. Өре-чээли кылдыр бербестин аргазы база чок. Дүжүт даэрге дүжүт-ле болгаи. Хайыраан тарааны хар алдынче база киирер эргевис чок. Ынчангаш ажылагыйларның өре-ширези хүнден хүнче өзүп-ле турар. Ам бо хүннерде ажыл-агыйларның үүгле бистиң нефтебаазавыска өрези 150 млн. рубль четкен. Ук ажыл-агыйларның ол өре-ширезин Көдээ ажылагый иамызы төпчүткен акша-хөреңгиниң шугуму-биле биске төлеп берип турар. Ынчалза-даа оон эгидишкини канчаар-даа аажок озалдаашкынныг кээп турарыбиле бистин нефтебааза сан-хөө талазы-биле улам-на бергелээшкиннерге таваржып турар апарган. Биске хөй өре-ширелиг чамдык ажылагыйларны айтырга мындыг. Таңды кожуундан «Россия» 15,5 млн, Эрзиндеп «Мерен» 15, Каа-Хемден, СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхоз 48 млн, Тес-Хем кожуундан Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхоз 22,5, «О. Шынаа», «Таңды-Сыны» совхозтар туспузунда 10-10 млн. рубль өрелиг боон турар. Бо-ла бүгү өре-ширелер үе-шаанда эгиттинмейн турарындан бистиң нефтебаазаның дузалап ажыл-агыйын база дүжүрер ужурга таварыштывыс. Ол дузалал ажыл-агыйга 200 хойну тудуп, 37 га сиген шолдуг турдувус. Сөөлгү үеде ук ажыл-агый орулга бээр хамаанчок, үүгле каража берип эгелээрге, ону дүжүрер ужурга таварышканывыс ол.

Мынчап кээрге, ам бо хүннерде чангыс электромоторнуң өртээ 200 мун рубль, а биске олар 20 хире херек, ынчангаш үүгле оларны садып алырынга 4 млн. хире рубль херек апаар ышканыл. А бистин автозаправка станцияларынга артык кезектер хөйү-биле негеттинип турар, үүге дизе колдуунда-ла шупту эргижирээн.

Июнь айның медээзи-биле алырга, бистиң каттыжышкынның каражазы 700 млн. рубль чеде берген. Часкы тарылгага бердинген өре-шире база эгиттинмейн турар. Ам бо хүннерде бензин талазыбиле бергелээшкиннерде таваржып эгелээн бис.

Бистин нефтебааза Каа-Хемде ийи ажыл-агыйларны, Тес-Хем, Эрзин кожууннарының шуптузун, Таңдыны хандырып турар. Чоокта чаа боттарывыстың байырлалывысты демдеглеп, аңаа хөй чылдарда ажылдаан дуржулгалыг ажылчыннарывысты шаннап мактадывыс. Оларга слесарь Андрей Шандер, автозаправка станцияларының операторлары Любовь Глушкова, Галина Горелкина, Эрзинден Светлана Тежитмаа, Анатолий Татур олар хамааржыр.

Чамдык улустарның чугаазы-биле ажылга, нефтебааза ажылдакчылары хөй акша ап турар дээр хөөннерлиг боордур, а херек кырында ындыг эвес. Ажылчыннарның ортумак шалыңы бисте 110-120 мун рубль. Акша-шалын эвээш болганының ужурундан бистен эки ажылчыннарның чорун эгелээни хомуданчыг. Ынчанмайн канчаар, бюджеттиг организацияларда чолаачы кижи 150-160 мун акша ап турда. Ам база ажылчыннарывыс чоруурунга белеткеннип эгелээни хомуданчыг.

Нефтебаазаның коллективи бергелер турза-даа, аңаа торулбайн, ону шыдажып ажып эртер. Бистин коллективте дуржулгалыг, ажылынга өзулуг бердинген кижилер хөй. Ынчангаш оларга даянып алгаш ажылдаар апаар.

Петр МОССАЛЕНКО.
Балгазын нефтебаазазының директору.

ӨӨНГЕ КИРДИМ

Тываның чоокта чаа болуп эрткен үш дакпыр байырлалының бир солун кезээ төөгүлүг ырда кирген Дөгээ даанын бааранда күчүлүг Улуг-Хемнин кыдыынга, ийи хемнин белдиринге болуп эрткен.

Аңаа август 13-те өг-бүлем-биле чеде бердим. Шынап-ла кижи бажы кизирт, аът бажы козурт деп чугаалажырывыс ышкаш, аңаа дуржуп турар болду. Чергелештир тиккилеп каан өглер кижинин сагыш-сеткилин хайындырып келир чорду. Кожууннар азыы-биле тип каан ол өглериниң кайызын ол дээр, тергин кылдыр каастап-шимеп каан, тыва аъш-чемнин дээжизин делгеп салган. Тыва кижинин шаандан бээр эдилеп чораан эдилелдери аңаа келген кижилериниң сонуургалын хаара туда бээр.

Даштында «Сүмбер-Уула» колхоз деп бижиктиг өгге кирип келдивис. Ында аныяк кыстар улус-чонун эптигөлдек хүлээп ап, өөнүн иштин көргүскен, тайылбырлаан турлар. Ол болза өглериниң республика көрүлдезинге ийига черин алган «Сүмбер-Ууланың» аныяк малчыннары Чечен-оол Мөнгүн-оолович биле Алимаа Серен-ооловна Сарыглардарының өө болду. Өгнүн эзлериниле танышып чугаалаштым.

— Колхозувуска малчыннаа-ла үр-даа болбадывыс, ийи чыл чаа-ла чедип чоруур улус бис. Бээр кээривистин бичии мурнуу чарында дартавыс келгеш, Наадымга тыва өглер көрүлдези болур үүве дээш эккелген үүве. Баш удур кандыг-даа белеткел чок келгенивисти чугаалап каайн, эдилеп олурар эт-херекселдериви-ста бар шаа биле эккелгеш, тип, аайлап алганывыс бо. Көрүлдезе ийиги черин ап, шанналга четтивис — деп. Алимаа Серен-ооловна өөрүшкү-биле чугаалавышаан, аъш-чемнине бистиг чалады.

Аржы, саржаг кыскан, шейген быштак, өреме, аржы, чаглыг эът дээш, черле тыва ак чемнин кайызын ол дээр. Өгнүн аъш-чемин чип, шайын ижип, өөрүшкүвүстү илередип, малчын аныяктарга үүгле эки кузедивис.

Амыдыралын мал ажылы-биле холбаштырган аныяк малчыннар Алимаа биле Чечен-оол Сарыглардар бо чайын көгү-шыгы хөлбелчиннээн Хөлчүктүгүн серии тайгазынга чайлаан.

— Чаъс-боран бо чайын кедергей-ле болду. Эрткен күзүн хураган хүлээп алган улус бис. Эрткен кышты эки, хүр аштывыс, кадарган малывыстын ниити камгалалы 96 хуу болур. Бо чылын чайгы семиртилге арай шала сагышка четпес, хирелиг болду. Ам арткан үеним база аңаа чогумчалыг ажыглаарын бодаар бис. Тараазын ажаап каапкан хоорзуннарны колдады кадарып турган, сагышка киир семиртип алырын бодап турар бис.

Тываның үш байырлалы дыка солун кылдыр эртишаннал-мактал-даа магалыгдыр, моон сонгаар-даа мынчаар организастаары күзенчиг-дир, солун болду — деп, Чечен-оол Сарыглар чугаалады.

Өгнүн солагай талазында шаанда болза өгнүн эр ээзиниң аът хереклерин азын кадагалаар аскыышты аът баштыг кылдыр каастап каан херексел солун. Ол үүл сөөлгү үеде колдуунда кагдынган үүве-ле болгай. А Чечен-оол, эр хей, тываларның бурун чанчылдарын сагып, ажыглап чоруурун өөрүнчүг-дүр. Ол өгнү улам аян киирип турар чорду, көрүштүг. Согааш, бала, деспиин кончуг чараш кылдыр угулзалап тургаш кылып кааны дыка чараш.

Малчыннарга чымыштыг бир үе кыштаглаашкын болгай, аңаа оларның белеткелин сонуургадым.

Чечен-оол Мөнгүн-ооловичмынча деп улямчылады:

— Кыштаглашкынга часган эгелей белеткенир мындыг бис. Кол-кол септелгени чазын-на кылып каастар. Арткан кылып үүүлдерин кыштага хонуп алгаш, уаа кылып алыр. Ада-невистиң өөредип, чанчыктырып каанны ындыг. Кызыл хереглээр мал чемин четчири-биле белеткеп алыры база чугула айтыыг. Ол ажыг тонна сигенни чылдын-на боттарывыс белеткеп ап турар бис. Бо чылын күзүүвиске келгеш, 15—16 хире тонна сигенни белеткеп аптар бис. Чаашкын орта үүве кылыртпайн барды, ынчангаш соруглаан соруувусту чедип алыр дээш кызар бис.

Киим-оол ХЕРТЕК.

ШЫН ЭВЕС ДЕП САНААР МЕН

Август айның эгезинде үнген «Шын» солунун бир номерингe парлаттынган материалды ноймааш, черле аайын тыпшаанымны солун арнынга илередир бодап чоруур кижи мен. Херектин ужуру чүл дизе, хлеб өртээ кезек өзе берген үеде чамдык кижилер кол буруунуу республиканың Президентизинче чууй каар хевирдиг болганынга шуут таарызынмаан мен. Кижи бүрүзү харылаар ажылдарлыг болур үүве болгай-ла. А ажылхерек ужун Турцияга командировкалап чорааш келген Президентивис хлебтиң өртээ өзе бергенинге боду безин таарызынмайн, ол талазыбиле хемчеглерни келген дораан-на ап эгелээнин Тываның чону билир болгай.

Тыва телевидениениң дамчыдылгаларынга хлеб өртээ өзе берген деп дамчыдып тургакын чон утпаан боор. Ынчангаш ол «өзе берген» өртектерни теледамчыдылгалар ажылдакчылары чонга шын эвес дамчыткан деп билир мен. А херек болза, хлеб комбинадының чамдык удуртукчу ажылдакчыларының ээ-харысалга чок чоруунун ужурундан хлеб өртээ улгады берген турганын Президентивис боду безин санап ундурүпкен болгай, ону «Шын» солунга база бижиди чоп.

Хлебти холдары-биле тудуп кылып турар кижилерге хлеб өртээниң улгады бээри аарышкылыг эвес деп билир мен, олар бир-ле аргаларны ажыглап тургаш, чок-ла болза чиик өртектиг хлебти садып аптары чугаажок. Кайыыктан безин эвес, а чанында чыткан подольск далганын ап шыдавайн, дээди сорттун далганы-биле хлеб быжырып турган удуртукчулар боттары буруулуглар болгай. Оларны хемчег алыр, оларны буруудадыр ужурлуг тургаш, ол талазыбиле ажылды Чазактан-даа харылап турарларны буруудадыр ужурлуг тургаш, аңаа-ла ажыл-хереэн бүдүрүп, чону дээш кызымак ажылдан чораан Президентивисти М. Шур-оол буруудадып, солунга бижээчиннге кижи шуут элдепсиннер боордур. Үүгле мен эвес, а ону номчаан дыка хөй улустар аңаа удурланып турарын бола дыңнаар кижи-дир мен. Ылаңгыя ол ажылдарны харылап турар: Чазак Даргазының бирги оралакчызы В. О. Оюн-даа бар-дыр. Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат-даа бар-дыр эвеспе. Оон-даа хөй даргалар ол ажылдарны харылап олурарлар болдур ийин. Ынчангаш аңаа-ла ажылдап чораан Президентивисти ол дээш бурууладырга, черле эпчок-даа, ужур-дүрүмге-даа таарышпас деп санаар мен Кижи бүрүзү харылаар ажылдарлыг болгай-ла.

Борбак-оол СААЯ.
Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг суур.

Чер, ооң ажыглалы

АРГАЛАР ТУРГУСТУНАР

Бай-Тайга кожуунуң чер реформазының болгаш тургузуунуң талазыбиле комитеди хамаатыларга, албан черлеринге болгаш организацияларга черии бээрин ТР-ниң Хоойлузунга дүүштүр боттандырыы, черни чөп ажыглан, хумагалаарынче угланган ажылдарны чорудуп турар.

Кожуунда 236 арат, тараачын ажыл-агыйлар тургустунган. Оларда 8219 га черни быжыглаан. 503 өреге 56 га коллективтиг огород шөлүнде картофельди тараан, өстүрүп турар. 2483 өреге бажын чанында хууда дузалал ажыл-агыйында 135 га ногаа, картофель тарын алыр черлиг. Эрткен чылын 548 өреге хууда дузалал ажыл-агыйынга тараа, мал чемин 313 га-черге тараан, багай эвес дүжүүтү ажаап алган.

Чер реформазының кожуун комитети сууларның чурттакчы чонунун келир үеде хереглелин өзугаар 1762 га черни совхозтардан ангылаан, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга үлеп берип, бижиктеп берген. Ам көдээ суун бүрүзү админиистративиг кыызыгаар картадыг болган. Чер реформазын кожуунда боттандырып турар үеде кожуунун чер фондузун тодаралып тургускан. Ол даарге совхозтарга ажыглаттынмайн чыткан болгаш багай ажыглап турган черлериниден тургускан фондур. Тодаргайлап айтырга мынчыг: 1991 чылда 620 га, 1992 чылда — 792 га, 1993 чылда — 1536 га тарылга, сиген шөлдерин кожуун фондузунга киногеп. Ынчангаш ниитизи-биле кожуунда 7760 га чер кожуун фондузу болуп турар.

Чер реформазының чорудуун дүргедедир талазыбиле соңгаарлаттынын болбас хемчеглер дугайында РФ-тиң Президентизинин 1991 чылдың декабрь 27-де үндүрген Чарлыңга дүүштүр база ТР-ниң Чазаанның колхоз, совхозтарны эде организастаар талазыбиле хүлээп алганы доктаалыч амыдыралга боттандырары-биле Бай-Тайга кожуун чагыргазының 1992 чылдың сентябрь 1-де хүлээп алганы № 13 доктаалын комитет болдунун ажылынга удуртулга болдуруп турар. Чөрге болгаш кол хөрөнгүге хуваарлы болур улуг санаашкынчаны совхозтар, айыбиле сонгаан үндүрүп, Черни үлелеге бээрнинг кожуун чижек-чорманын тургускан.

Кожуунда 5 совхоз эде организастаттынган. Оларны ужу — «Бай Тал», «Тээли», «Кара-Хөл» ажыл-агыйлар — коллективтиг бүдүрүлгелер апарган, а «Кызыл Даг», «Мурнакчы» — совхозтар болуп хевээр арткан. Оларда 207927 га чер онаажып быжыглаттынган, оон иштинде көдээ ажыл-агыйга херектиг черлер 145331 га, азы 6165 га тарылга, 1416 га сиген, 137750 га одар шөлдери бар.

Черниң ажыглалынга, эдилелиңге болгаш камгалалынга хамаарышкан хынаалдаларны тускай комиссия доктаамал чорудуп турар болгаш оон түннеллерни чер ээлериңге дыңнатпышаан, хынаалда актыын тургузуп турар. Часкы тарылга, күскү дүжүт ажаалдазының үезинде чер ажылынын технологиязын шын сагып, тарылганы, ажаалданы ол өзугаар чоруткан турарын негеп, арга-сүмелерни берип, четпестерни тодаргай айтып турар. Ажыглаттынмайн барган черлерни ээзинден хавырарынга чедир айтырыгны тургузуп турар. ТР-ниң Президентизинин 1993 чылдың декабрь 8-те үндүргени «Черге хамаарылганы таарыштырып башкарарының болгаш республикага аграр реформазын хөгжүдүрүнүн дугайында» № 100 Чарлыын кожуунга боттандырары-биле тускай доктаал төлевилелин, хемчеглерни комитет ажылдап кылган.

Кожуунда пенсионерлер хууда мал-маганын тутпушаан, совхозтарның болгаш коллективтиг бүдүрүлгелериниң мал одарларын халас ажыглап турарлар. Хууда малын өстүрүп чоруур кушажыл кылын шыдаар хамаатылар база бар. Олар база-ла мал одарларын халас ажыглап турарлар.

Бодунун ада-өгбелериниң чуртунга, черинге төрелбөлүк аайы-биле ажыл-агый тургузар дээн хамаатыларга чер участоктарын бирги ээлчегде бээрин көргеп. Чер ээзи болгаш чер ажыглакчызы бүрүзүнге черин ээлээр болгаш ажыглаар эргенин шынзылгазын тыпсып турар.

Кожуунун арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары кожуунга аъш-чем айтырыын шиитпирлээринге боттарының төлептиг улуг-хуузун киирип турарлар. Боттарының алган черлеринге тарааны, мал чемин, картофельди тарын өстүрүп, оон ажаап алган дүжүдү-биле бот-хандырты-жаар анмаарлар, шаннар, тараа арыглаар машиналар, сеялкалар, тараа ажаар комбайннар херек боон турар. Бо айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээри — хүнүн чугула сорулгалары болуп турар.

«Кызыл-Дагда», «Мурнакчы» совхозта тараа дээрбелерин ажыглалда киирген. Хлеб быжырар чер ында чогумчалыг ажыглап турар. Бай-Талда хлеб быжырар черниң тудуунун каналары салдынган. «Кара-Хөлде» хлебти боттары быжырып, боттары боттарын хандыртынып турар. «Кара-Хөл» коллективтиг бүдүрүлгеге — «Мурнакчы» совхозтун болгаш «Бай-Тал» коллективтиг бүдүрүлгенин девискээрлериниң кожуунун чер фондузундан тараа, картофель тарыыр суг-суггаттыг черлер быжыглап бээрин кожуун комитеди шиитпирлеп көрүп турар.

Кожуунда кол-ла кичээнгейни тараа, картофель-биле чурттакчы чонну, өг-бүле бүрүзүн хандырарыынче угландырар. Хөй чыллыг сиген тарын турган шөлдерниң хемчеэлин кызырып, эвээжеткеш, ол черлерге тараа күл-тураларын тарын өстүрериин планнап турар.

Чер ажыглаар күзелдиг кижилериниң саны немежип, тараа, картофель, мал чеми тарыыр күзелдиг үлүс көвүдеп турар. Ындыг болганда, бай-тайгажылар моон сонгаар боттары боттарын аъш-чем-биле хандыртынарының айтырыын чедиишкиниг шиитпирлеп бодурунун бүгүлде арга-лары тургустунар.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ЧАНЫШ-СЫНЫШ ЧОК САЯ

Уран үүлге сонуургалдыг кижилернин бирээзи Кызылда аныяк назын үезинде Василий Сундуевич Саая деп бодаар мен. Ол адыг оолдарын «артист» адыглар кылдыр өөредип алырын бодап чоруур. Ол берге ажылдан кажан-даа ундаравас кижи.

Ону бир дугаарында элээн каш чылдар бурунгаар хем ол чарында «Енисей» Культура бажынынга көрген мен. Алдарлыг цирк артизи, алыс бүгү чурттарга сурагжаан Хензиг-оол ийи аныяк кижини адыглар башкарарынга өөреткен тур. Ынчан олар элээн улуг адыглар эккеп алган болду.

Аная кады барган журналист, чогаалчы эживис Куулар Сарыг-оол оларнын-биле дораан-на чугаалажып эгелей берди. Чуларлап, быжыглай баглаан ийи хүрен адыг Саая биле Херлиинин аайындан чамдыкта эртпейн, артист болурунун нарын-берге өөредилгезин бирде өжежип каап эртип турлар. Ол адыглар белен ээлбес-дүүлбес, берге-ле хире чүве болду. Элээн каш катап тырттырдым. «Шын» солунга ол чуруктуг репортажывыс үнүп келди. Сценаның артыкы өрээлинге белеткелди эртип турдулар. Дужунда өрээлдерде адыглар тургузар, аная чемгерер үгек кажааларны хөлчок быжыг кылдыр кылып каан чораан.

Бо адыг өөредикчилери ол аннарны чемгерер эътти, морковь болгаш оон өске-даа чемнерни бир садыгдан ап турган. Ынчан өртек-үне килии-не өзер деп турган үе-ле болгай. Черлик аннарны ажаап, чемгерип, оларны өөредири дыка берге дээрзин биллиивип турду. Кажаалап кааш, чоруй баарга, айыылдыг-дыр дээрзин олар чугааладылар. Калбак ыштан, шеттен кылган кажааларны олар чүткүп үнүп азы ылдыртыныр, өлүп болгу дег. Ынчангаш дуне база хайгаараан, өйлеп-өйлеп аъш-чемин каап бээри база бар болгай. Оларны аштадыр болзаа, каржылыр, ажынарлар. Ынчан аная кара чаңгыс шырак артист Херлии-ле ол аннар-биле быражып турган деп бодаар мен. Бо чурукта Василий Саая база бир адыг-биле шыдажылла турду.

Белеткел элээн каш айлар үргүлчүлээн. Ол артист адыглар-биле баштайгы көргүзүлгүн чугаалаан. Хензиг-оол ийи аныяк кижини адыглар башкарарынга өөреткен тур. Ынчан олар элээн улуг адыглар эккеп алган болду.

Ол чиктиг шагдаалар эвес болза, мажаалайиың чаш, чаптанчыг оглу Сааянын башкарылгазыбле артист адыгжыгаш болуп, аас-кежиктиг чурттап чоруур ийик. Чоокку хүннерде адыг өөредикчизи Василий Сундуевичиге база катап ужураштым.

Кызыл хоорайныл дыштанылга парыгынын бир булунунга аннар азырап, түргузар черни аная хоорай чагыргазы чөпшээреп бербээн болду. Ол дээш мукгагдап чоруурун чугаалалы.

— Ынчалза-даа база бир адыг оглун тыл алгаш, ону өөредип тур мен, Улуг-Хемнин Барыктан эккеп бердилер. Улуг чогаалчывыс Кызыл-Эник Кудажының чуртундан келген ан-дыр. Ол ам чоорту чугле артист эвес, харын-даа могаалчы адыг болур боор — деп, Василий Саая менээ хөөрөп берди.

Оон ол мажаалай оглун каяа тургузуп, азыраарын, ону кым хайгаарап, карактаарын, дузалажырын база бодаар ужурлуг. Өртектер ам бажын ажыр өскен. Ан оглунга бээр могааларны, хүннүн-не чиотир эътти кайыын алырыл? Оон өске-даа айтырыглар тургустунуп келир. Ол бүгүнү Василий Саая-ла шыдаар боор. Улуг-чонунга ан-мен-биле оюннар көргүзер, ындыг ховар уран талантызын бараалгадыр дээш, чаңыш-сыныш чок, улам-на бурунгаарлаарын бодап чоруур. В Саая чогаадыкчы чеднишкиннерин күзеп каалынар.

ЧУРУКТА: Василий Саая ийи дугаарлы өөредиш алган «артист» адыы-биле стадионга келген үези.

Онзар ОХЕМЧИКТИҢ сөзү, фотозу.

БҮЗҮРЕЛ БАР

Улуг-Хем кожуунда «Күш-ажылдың хостуу» көдээ ажыл-агый коллективтиг бүдүүлгениң кол зоотехниги Сергей Базыр-оолович Монгуш-биле ужурашкаш, аная каш айтыглар салдым. Ажылдаала чыл ажып чоруур. 1979 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун, а 1988 чылда Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунун Кызылда филиалын бот-өөредилге-биле дооскан.

Сергей Базыр-оолович ажыл-агыйжы кижи болду. Аная амы-хуунун айтыгларын салырыма, харыылаарындан арай-ла дадагалзап каап орарын эскердим. Шалып улус чеде ындыг, үеин безин хелекчок чүвелерге чидирер хөнү чок, ону таптыы кончуг хуваап алган болур.

Чаа ажылдаан кол зоотехниктин чугаазы-биле алырга, коллективтиг бүдүүлгеде 35 кулунуг 381 баш чылгы мал, саар 180 инектиг 650 бода мал, элээн каш хойжу коданнар бар. Инектеринин сүүт айда оптумаа-биле 650 кг, ам кок сигеннин өзүп келгени-биле, сүт саадазы көдүрүлүп турар. Үеним бергезинге-ле боор, дыка хөй четпестер ажылагыйта барын Сергей Монгуш чугаалап орду. Хоолулуг чем, акша-төгерик эм-тан чогундан малдың баш санынга хорамча турган.

Оор-сук база кежээлеп турар, оларны түлүп-даа каарга, дээштиг хемчеглер алдынмас. Улустун дүнхүн дивейн таныылган, дежурныйлап турган, кылган ажылынын түрүнү чедиг үнелеттинмес боор. Улус оолданып, үптеннирген, шынап-ла, сестип турар өзүлүг хоойлу херек! Мал оорлары амгы шинчелдерни (колдуунда торгаан) эмин эттирип чик көрүп турарынган бо мындыг янзылыг кем-херек үүлгедиишкиннери чавылыр туржук, харын-даа келеген турары бо Малчынная, Фермадан пайтаалап турар болгай. Тайга-таскыда-даа мал-маган дилей бээр товыгыгаар турар. Аразын хуут болган-биле ыштыг кадагалаанны, тонгуулуг кеже-ниг? Бо хүннерде зоотехникти дуулаа-лиг турар айтыыгдап-ла хөй.

Ам коллективтиг бүдүүлгениң кадарчыларының, малчынарының мөөнүнде ажылдаа-ла хөй. Ук ажылдарны аныяк зоотехник улуг көдүлүүшкүн-биле, биилиг улуутун баштаар деп бүзүрел оон тура-соруунган биилиг-ниг одду.

Николай ШИРИН-ООЛ.

Сергей БАРУЗДИН

1944 ЧЫЛ

● *Романдан үзүндү* ●

Ада-чурттун Улуг дайынының фронтузунга улуг болуушкуннарнын бүдүүзүнде эмнелге черинге барып чыдар деп чүл ол? Фашистерниң снарядынын бузундузу мөөн оргамны чугле шыймактапкан, а лейтенант Соколовтун он талакы кулаанын кегжирин чуура дээпкен. Ынчангаш эмнелгеже эш лейтенант боду-ла чоруп көрүнем! Ол өйде шак ынчаар бодап турдум. Шын бодап турган боор мен, ынчалзажок санитар батальонунче взвод командири база барбаан: балыглаанган черлериниң дивизионунун санитаркалары арыглап, оон сөөлүнде шарып берген-нер. Ынчангаш балыывыс хуулбайн, колдуунда экирий берген ийин.

Улуг болуушкуннарнын бүдүүзүнде тургаш, ук болуушкуннарны четтикпейн манап турдувус. Ындыг үеде санитар эмнелгезинге барып чыдарын күзеваан мен. Лейтенант Соколовтун бодалы база ындыг болган. Артиллерия шериглериннге оларның командылалынга развелка медээлерин чыып бээр бистин бүгү ажылывыс топографияга үндезилеттинген. Бистин чыып, карталарга шыйып каан бүгү медээлеривисти санакчылар кончуг дүрген сайгарып, чиге түннелдерин үндүрүп, командылаа черинче дораан чорудун берип турган. Дайын фронтузунга амы-тынын болгаш өлүмүнүн мөрүнүга бүгү кижилер бир демей дээзин чоорту бүзүрен билген мен. Оргамга ханы, эвес сорбунун кезээде артарын баш бурун-гаар билген-даа мен.

Хүн өөрүде, чамдыкта бир хүнде үш-дөрт катап фронтунун мөрүнүү одуруунга үагээшкин биле чедип, дайынның от турштарын, камгалал болгаш мөөннелген чеплерин, шериг боо-чепсээн болгаш техниканын идерелин, чогуур медээлерин үгер-боо шериглериннге ылангыя «катюшаларга», дөмчылып берип турдувус.

1944 чылдың декабрының ол соок, өл-шык хүннеринде бистин турар черивис үргүлчү солчуп келген. Бистин бүгү ажылывысты «артиллерияның дээнир черн, бүзүреллиг тел-кижи» деп адаар чүве. Бо каш сестер бистин ажылывыстын алыс ханы үткааын ыракта чедип ылеретпейн турганын ыраарда-ла билген ийик мен. Ынчалзажок дайынның кымга ажыктыг кылдыр доостуру бистин ажылывыстын түннелдериннен дыка хамаажып турганын ол үеде чедип билбээн болдум.

Топограф кижиниң, тодаргайлаарга, чер кырын тускай нарын херекселдер-биле, чижээ, теодолит, буссоль-биле өөренип көөрүнүн, хемчеглинин, дуранналарычын, черлен болгаш эгаардан чуурка тырттырарының аргазы-биле шинчилээр, ол бүгү ажылдарын түннелдерин чуут чуруунга шыйып демеглээр, карта тургузар кижинин профессионалдыг дылы-биле чугаалаарга, дайын фронтузу шыпкан болгаш биске быжыглаан чер участогунун угланыышкынарыгы, белиин, чавызын, хемчээлин, магниттиг шолун, дөңнерин, оңгарларын, оргулаажын чигези-биле тодаргайлап, дайзынның от ажыдар черлерин, туруштарын, мөөннелген камгалалын, дайынчы чепсек-техниказын илередип, артиллерия разведказының медээлерин чыып, оларны үгер-боо шериглериниң командылалынга дамчыдып бээр сорулгалыг турган бис. Агаардан медээ чыыры-ның аргазын ажыглаваан бис. Чүге дизе АИР-ниң школазынга болгаш курлавырның өөредилгезинче полугунга ол арганы шоолуг өөретпээн чүве. Ынчангаш чеп кыры-биле чалаг үнгеп-союп турган, ажылдаар ужурга таварышкачывыс ол ийин.

1945 чылдың бүдүүзүнде, декабрь 31-де биске байдал элээн ыяжым болган. Гаубица дээр ыыгаап алар дайзынның үгер-бооларының от ажыдар туруштарын илередип дооскаш, ол хүн эртежик чаныр келдивис. Мени, Сашаны, Макаканы кожа суурже командиривис айбылапты. Бистин ынаар баар сорулгавыс: кожа суурга турган дивизион штабының ажылагый эргелериннен аъш-чемни, арага-хымысты чаа чыл бүдүүзүнде взводувуска эккеп бээри.

Немецтер бисти болгаш мурнуку одуругда совет шериглерни ол үе боолаваанар. Суурга баар, келир үеристе немецтеринг «үнкерстери» бисти чугле чангыс катап боолаваннар. Боттан чадаг улус кайын аллыгар боор, чогуур үезинде чаштынып, чаглэктаны бээр турдувус. Фашистерниң миномет-чиктери кежээриктей бистин туружувусту ийи улаа чандыр боолаваннар. Оларның арткан миналары бистен алды-чеди чүс метр ырак шелге кааш душкулаан.

1944 чылдың төнчүзүнде ол черге ёзулуг кыш душпээн деп чугаалап болур: агаарчын соогу чугле сес градус. Суггур чаъстаашкыч чок, а хек давач дээр хар оруктарны, бажыннар кошаларын агартыр шуглап турду.

Аъш-чем болгаш арага ай-маан взводтун дайынчыларынга, оларын чаа чыл бүдүүзүнүн өөрүнде ажыл-ачыг дарганыга хүлээлип бердивис. Байырлалын шинчизин болгаш сагыш-сеткил байдалын ажыглавышаан, взвод командириниң мындыг дилег кылым:

— Эш лейтенант, чангыс хүү айтыыг дугайында. Батальон командириниге баргаш, дилег кылырын чөпшээреп көөрүгер.

Шериг чин чеваның ёзугаар дилээним ол. Фронт амыдалы-биле холбаштыр ол дилегни оон өскээр база кылып болур турган мен. Взвод командири лейтенант Соколов мөөн дилээмге эмзелеримээн болгаш чугле мындыг айтыыг салды:

— Чөпшээреп тур мен, а бижээш, батальон командири менче сунмушаан:

— Чүвени канчаг билир боор, карзбинин чүктеп ал. Даарта эртежик ээп келир сен —деп чугаалады.

— Бөгүн дораан ээп келир мен, эш майор.

— Че, ындыг-дыр, эки чорааш кел!

Орукка чорумал машиналар ховар болду. Аъш-чем чүдүргеп үш тоннаның машиназын адактын сөөлүнде арай боорда доктаадып алдым. Дивизионга чедирип каар кылдыр чолаачы чөпшээрешти:

— Сээн баар дээн дивизионун-биле кожа улус бис, оол.

Майор Буньков эжинге чүүү бижип каан эвес дээш, сонуургап номчуй бердим: «Экин, өөнүк! Ында кандыг тур сен мон? Бо дайынчыны дивизия штавынче чоруптуваан, 1945 чаа чылдың өзүг байырын чедирдим! Менээ бичии чагаажыгаштан бижиир сен. Бо дайынчыга деткимчени көргүс шүве. Сээн Максим Буньков».

1944 чылдың мырынай төнчүзүнде, 1945 чылдың бүдүүзүнде орукка элээн үр чоруп келдивис. Оңгул-чингил орукка машинаның силгиирин чүү дээр! Ам капчаар боор, шериг кижилер кандыг орукка чорбаан боор. Имир душту, карарылаан. 1944 чылдың декабрь 31-нин дүнезинде айдыны шымбай. Дээрде шаараш булуттарын аразы-биле сылдыстар чивенейнип, кызанайнып түрлар. Чолаачы газ стартерин дынзыдыр базыптарга, машинавыс орактан тайып үне халаап, өл хар кырынга доктаай берди. Долгандыр шыпшын болгаш ыржым.

Мөөн бүгү бодалым, сагыш-сеткилим — пивизия штавынга дүрген-не чедери, а политкилдис ында болгай. Канчап ону тып алырыл? Чаа чыл-биле байыр чедирери, амыр-мендизин айтырары— мөөн изиг күзелим! Геннадий Васильевичиниң өлүрткениге дыка хомудаан мен. Капитан Смирнов мөөн салым-чолумга улуг рольду ойнаан кижи. Ол коргуш чок маадырлыг разведчик кижи турган.

Майор Буньковтун чагаазын капитан Говоровка дамчыып бергеш, Наташаны сураглаар деп шинтирлеп алдым. Машина кырынга мөөн-биле кады чораан солдаттар ыыттавайн олурлар. Оларның бирээзи менден хенертен мындыг айтыыг салды:

— Эмнелге чериндан үндүн бе?

— Чок, батальон командириниң бижиин чедирип бар чор мен.

— А-а, Чаа чыл-биле байыр чедирген боор, але?

— Чадавас..

Сөөлгү хонуктарда орта удуваан болгаш машина кырынга удуй хона берип-тир мен. Кажан караам көрүп келгеш, чогум чүүл-даа аайын тыппадым. Шала кырында чыдыр мен. Машинага кады чораан солдаттарның бирээзи база чанымда чыдыр. Ак халаттыг кижилер бисти ажаап чоруп турлар. Солагай будум шарыышкынныг. База катап солагай бут!

— Ажырбас, дуимам. Дирич арткапын — аас-кежиниг-дир. Чолаачы-даа, оон-биле кады кабинага олурган кижи-даа чок ийин — деп, эмчилерниң бирээзи мунгаргай чугаалады.

...Санитар батальонунун эмнелге кезээнге Наташа болу чедип келди. Амыдаарым аажок. Мөөн-биле ужуражып, байдалымны айтыраар, сагыш-сеткилимни сергедир дээш келгечи ол. Мөөн чыткан орнум чанында чыыш олурup алды. Топтап көрүп чыдыр мен: оон улгатканын, чаражын, чаптанчынын магадалым.

— Хей-ле элекке үнер деп, далажып турар-дыр сен. Амдаа эмнедир, элээн чыдар кижи деп, эмчилер чугаалады.

Чүну-даа чугаалаайн ыыдыр мен. Эмчилер-биле ол ужуражып, чугаалажып каапкан болду.

— А мен сенче бар чордум — деп, чугаалаадым.

— Мени дээш мындыг багай чүвеге таварышканын ол-дур ийин. Черле бачыттыг, хүгбай кижи-дир мен — деп, Наташа мунгаргай хөөн-биле чугаалай-дыр.

— Ынча дивес. Наташ, таварылга кажан-даа турар.

Оон шагзыргай байдалын эскерип кагдым, кээргээрим аажок, бааным ажыг берди.

— Шагзыраап, турупкаанын аажок-тур, дыштанган болзуза — дидим.

— Чок, шагзыраваай, турбаан мен. Салым-чаяаным багай кижи-дир мен.

— Геннадий Васильевичиниң дугайында ынча дээрин ол бе?—лепкеш, дораан-на эпчокуна бердим. Ынча деп чугаалаар деп-даа бодаваан кижи мен.

Наташа чүү-даа чугаалаайн, кайгап олур. Оон бичии болганда чугаалап эгеледи:

— Чок, чугле оон дугайында эвес. Шынап-ла, шагзыраап турупкан-дыр мен. Кылыр ажылдың көөйин, ымыштыын, харыысалгалыын чүү дээр боор.

Ону алаактыраар, оожургадыр дээш еске чүүлдер дугайында чугаалап эгеледим. Москва дугайында, аная калы өөренип турганывыстын, бичии болгаш элээн чылдарывыстын дугайында сактып чугаалаштывыс. Москва ам бистен дыка ырак.

Наташа чоруй баары билек, саазын, каранлаш дилеп алгаш, аная чагаа бижип эгеледим. Бижип дооскаш, номчудум, оон соонда ова соккаш, октаптым: аная ылыг чагааны бижип болбас. Эпчок боор.

...Кыш — кыш-даа эвес, а ол хиреде-ле чер аажок донган. Хөрүүн келгегей өл, оон уржуу ыйнаан. Дивизион командириниге чер бажын тудуп бээри-биле дүнекинин ийи шак чартыкка чедип ажылдап турдувус. Биске чангыс-даа лом турбаан, хүүрек-биле дон черни казарга, бергези аажок. Ынчап турган, черни казып алдывыс. Хана кылдыр чудуктарны чыскаай салып, чяк кылдыр быжыглаан, кырын дыка кылын кылдыр сеилеп, ажинин кылып кылдыр сеилеп, дивизион командири майор Катонинин ам чалап болур.

Соонсумаар ол хүннерде немецтер калчаарай берген ышкаш: оларның самолёттары бисти үргүлчү бомбалаары, миномёттар-биле боолаары кедерээн. Бир эртен чер кыры чыып келген чүве. Дайзынның үш «үнкерстери» кестүп кел чорлар. Кыпсынчыг кылдыр сыылаан бомбалары бисти долгандыр частып, чөрин сиилеп-ле тур. Демги чер бажынче кире халышкаш, аная чаштынып чыдыр бис. Лейтенант Соколов мөөн далаш-биле дужаай аарак чугаалай-дыр:

...Санитар батальонунун эмнелге кезээнге Наташа болу чедип келди. Амыдаарым аажок. Мөөн-биле ужуражып, байдалымны айтыраар, сагыш-сеткилимни сергедир дээш келгечи ол. Мөөн чыткан орнум чанында чыыш олурup алды. Топтап көрүп чыдыр мен: оон улгатканын, чаражын, чаптанчынын магадалым.

— Хей-ле элекке үнер деп, далажып турар-дыр сен. Амдаа эмнедир, элээн чыдар кижи деп, эмчилер чугаалады.

Чүну-даа чугаалаайн ыыдыр мен. Эмчилер-биле ол ужуражып, чугаалажып каапкан болду.

— А мен сенче бар чордум — деп, чугаалаадым.

— Мени дээш мындыг багай чүвеге таварышканын ол-дур ийин. Черле бачыттыг, хүгбай кижи-дир мен — деп, Наташа мунгаргай хөөн-биле чугаалай-дыр.

— Ынча дивес. Наташ, таварылга кажан-даа турар.

Оон шагзыргай байдалын эскерип кагдым, кээргээрим аажок, бааным ажыг берди.

— Шагзыраап, турупкаанын аажок-тур, дыштанган болзуза — дидим.

— Чок, шагзыраваай, турбаан мен. Салым-чаяаным багай кижи-дир мен.

— Геннадий Васильевичиниң дугайында ынча дээрин ол бе?—лепкеш, дораан-на эпчокуна бердим. Ынча деп чугаалаар деп-даа бодаваан кижи мен.

Наташа чүү-даа чугаалаайн, кайгап олур. Оон бичии болганда чугаалап эгеледи:

— Чок, чугле оон дугайында эвес. Шынап-ла, шагзыраап турупкан-дыр мен. Кылыр ажылдың көөйин, ымыштыын, харыысалгалыын чүү дээр боор.

Ону алаактыраар, оожургадыр дээш еске чүүлдер дугайында чугаалап эгеледим. Москва дугайында, аная калы өөренип турганывыстын, бичии болгаш элээн чылдарывыстын дугайында сактып чугаалаштывыс. Москва ам бистен дыка ырак.

Наташа чоруй баары билек, саазын, каранлаш дилеп алгаш, аная чагаа бижип эгеледим. Бижип дооскаш, номчудум, оон соонда ова соккаш, октаптым: аная ылыг чагааны бижип болбас. Эпчок боор.

...Кыш — кыш-даа эвес, а ол хиреде-ле чер аажок донган. Хөрүүн келгегей өл, оон уржуу ыйнаан. Дивизион командириниге чер бажын тудуп бээри-биле дүнекинин ийи шак чартыкка чедип ажылдап турдувус. Биске чангыс-даа лом турбаан, хүүрек-биле дон черни казарга, бергези аажок. Ынчап турган, черни казып алдывыс. Хана кылдыр чудуктарны чыскаай салып, чяк кылдыр быжыглаан, кырын дыка кылын кылдыр сеилеп, ажинин кылып кылдыр сеилеп, дивизион командири майор Катонинин ам чалап болур.

Соонсумаар ол хүннерде немецтер калчаарай берген ышкаш: оларның самолёттары бисти үргүлчү бомбалаары, миномёттар-биле боолаары кедерээн. Бир эртен чер кыры чыып келген чүве. Дайзынның үш «үнкерстери» кестүп кел чорлар. Кыпсынчыг кылдыр сыылаан бомбалары бисти долгандыр частып, чөрин сиилеп-ле тур. Демги чер бажынче кире халышкаш, аная чаштынып чыдыр бис. Лейтенант Соколов мөөн далаш-биле дужаай аарак чугаалай-дыр:

(Уланчылыг. Эгелери № 75, 92, 129 «Шында»).

Алексей ДУГЕРЖАА очулдурган.

Делегейниң диптеринден

БЕЛГРАД. Боснияда Сербия Республиканың президентизи Радован Караджич болгаш Хорватияда Сербия Краина Республиканың президентизи Милан Мартич олар эрткен дыштанып хүнде ужуражкан болгаш Югославияда бүгү серб девискээрлерни, тодаргайлаарга, Сербияны, Черногорияны, Боснияда Сербия Республиканы, Хорватияда Сербия Краина Республиканы каттыштыраарынче угланган калы кылган кыйгырыгга ят салаанар. Ол документинин Сербияның болгаш Черногорияның парламентилериниге чорудуп берген, Сербияга удур хөделиишкиннерни соксаарынче болгаш пангыс-аай күрүне болур ужурлуг Сербияның чонунун эрелерни хүлээп көөрүнее делегей нинчиленнеринин ийи сербия күрүнелеринин делегацилары кыйгырган.

БОННЫ. Ядролуг материалдарны ыяжылы-биле садыглаар чорукка удур демиселлиг күштелдирер дугайында хоойлуну немец парламентиге, киирген, балыладыр аныыбыта эргe-чагырагда ХДС-ХСС партияларының эвилеги шинтирлээн. Бир эвес ындыг хоойлу хүлээп алынар болза, Германияның федералдыг разведка албан вединиин эргелери болгаш хүлээлгелери улам-на калбаравалаар. Хоойлу телевиделиг бундесстаттың болгаш бундесраттың чөпшээрештиниге комиссиязынга чугаалажып көөр кылдыр бо чылдың август 31-де кчирер деп турар.

РИМ. Массалыг үзүткаашкын чепсектерин — ядролуг, химиктиг болгаш бактериялыг чепсектерни нептеедрониң канчаг соксалының айтыгыны эртемденнерниң делегей ужуражыышкынының төвүнде түүп турар. Ол ужуражыышкын Италияның Эрич хоорайында (Сицилия ортузунда) ажыттынган. Ужуражыышкынның парлалга төвүнүн тыныгатканы ёзугаар алырга, АКШ-тан, Франциядан, Англиядан, Россиядан, Украинадан болгаш дүшкеч ССРЭ-ниң еске-даа күрүнелериниң кедергей кус хире эртемденнер ында чыылган.

БЕЛГРАД. Артиллерияби боолаваның түннелинде мусульманнар девискээри болуп Скокови деп черге беш бичии уруглар өлүрткен, ол-ны бадыгланган дугайында Каттышкан Нациадар Организациязының Боснияда болган Герцегозинада кинотеатр телевидениеде дыннатыр. Кайы таланың бурунгу-биле ол халаптын болу бергени ам дээрезинде билдинмес.

ПАРИЖ. Франс-пресс агентилериниң дыннатканын ёзугаар алырга, Заир-руанда кызыгаарында эрттирилге черин шуут хаар дугайында шинтирнин Заирнин эрге-чагырганы хүлээп алган. Кызыгаарының ында ыяш көвүрүүнде французуа шериг машиналары тургуп турар. Руандадан келгеш кижилерни французуа шериглер Заирнин девискээринге эрттирбейн, ледер чорудуп турар. Руандадан лескен кижилер Заирнин девискээринге эндере челип келирин болдурбас сорулга-биле ол чурттун эрге-чагырганы ийи күрүнелеринин аразында кызыгаарда эрттирилге черин шоочаалаан болуп турар.

НЬЮ-ЙОРК. Американы Каттышкан Штаттарының президентизи Билл Клинтон эрткен пятницада 48 харлаан. Бодунун теруттуген хүнүн тавариштыр ол дыка тазрымда чок «белектер» алган. «Тайм» журнал болгаш Си-эн-эн телекомпания хөй-ниитинин канал-оналын ап, мындыг айтыгны сонгукчуларның мурнунга салган: «Бир эвес ам сонгулга болу берзе, Билл Клинтон дээш бадылаашкынынларны бөөр силер бе?». Канал-оналга киришкен америк сонгукчуларның 55 хүүзү Билл Клинтон дээш бадылаас дугайында медеглээн. Чурттун мөөнүнде тургустунган айтыгларны шинтирлээр шинек Билл Клинтонда болгаш америк конгрессте чок-тур деп, хөй американнар чугаалаан.

ТОКИО. Ядролуг чепсектин ийиги чазылдырышкынын Кыдат чоокку үеде кылып магатчок деп, «Санкэй симбун» солун бижээн. Ындыг медээни ол солунун корреспондентизи Японияның чаажандан алган. Кыдат Улус Республика ядролуг чепсектин бо чылгы баштайгы чазылдырышкынын 1994 чылдың февральда боттандырган турган. «Бир эвес Кыдат ядролуг чепсектин шенелдезин, шынап-ла кылыр болза, аная шынгыы удурланыышкынны чарлаар апаар бис» деп, Японияның даштыкы херектер яамызының төлөлекчизи РосИТА—СЧТА-нын корреспондентизинге чугаалаан.

ВАШИНГТОН. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел дугайында хоойлуну америк конгресстин төлөлекчилер палатазы эрткен воскресеньеинде кежээзинде хүлээп алган. Ол хоойлуну хүлээп алыры дээш 235 конгрессменнер бадылаан, а 195 кижи удур бадылаан. Хоойлудурум камгалаар органнарны быжыглаарынга 30,2 миллиард долларны тускайлап бээри, кара-бажыннарны немей тудары хоойлуда көрүнгеен. Полициянын даа ажылдакчыларын хөлезилеп алырынга 8,8 миллиард долларны чарыгдаарын ында база айыткан. Автоматтыг боо-чепсектин эргэн каш хевирлерин хуу кижилерге садарын хоойлу хоруп турар.

МЕХИКО. Мексиканың президент сонгуллаларының баштайгы түүнелин эрткен дыштаныр хүнде чарлаан. Ол түннелдерни ёзугаар алырга, эрге-чагырганы институшон-революстуг партиядан кандидат Эрнесто Седильо чурттун президентизинге сонгуттурган болуп турар. Сонгулда комиссиязының дыннадының ёзугаар алырга, ол партиядан кандидат сонгукчуларның (балыладаашкынга киришкен) балыладаашкыннарының 50 хуузун алган.

ВЕНА. Европаның сес чурттарының — Австрияның, Венгрияның, Германияның, Италияның, Словакияның, Словенияның, Чехияның болгаш Швейцарияның президентилери Тирольдун Альпбах хоорайында чоокта даа чылган болгаш Чөөн Европа чурттарында база дүшкеч Совет Эвилелиниң республикаларында байдалдың дугайында чугаалажып көрген. Чөөн Европаның чурттарында болгаш дүшкеч ССРЭ-ниң республикаларында сөөлгу чаартылгаларже, өскерилгелерже улуг кичээнгейин ужуражыышкынның кижижилери угланылырган.

Австрияның президентизи Томас Клестильтин эргелезиннин-биле ужуражыышкынны организаттаан. Австрия —Бөрүн болгаш Чөөн Европа чурттарының аразында харылаштыыкчы чурт-тур деп, ужуражыышкынның будуузунде ол медеглээн.

ЛОНДОН. Ирландияның республиканчы армизы (ИРА) чээби чыл дугуузунда өөгли шериглерге удур чепсектиг демиселди чорудуп, Англияның шериглерин Ирландияның девискээринден ундуреин негеп турар. Сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, Ирландияның республиканчы армизының командылалы чепсектиг демиселди чоокку үеде соксалып болган турар. Ындыг болза-даа болунун чепсектиг демиселин ИРА кайы-даа үеде катап эгелээн эргелиг деп, ИРА-ның команды-лалы чеднин төлөлекчизи Рейтер агентилелиг корреспондентизинге медеглээн.

ВАШИНГТОН. Кубаны эткен бүгү делегейден ангыдаар дугайында хемчеглерни АКШ-тың президентизи Билл Клинтон эткен суббота хүнүнде чарлаан. Ындыг болзаа, америк президентинин ол хемчеглерни АКШ-тың чоорту чидурукчулери деткеп турар дугайында америк сонгукчулар бижээн.

ТОКИО. Кыдат Улус Республиканың тургустунганынан бээр 45 чылын бо чылдың октябрьда ол чуртта калбаа-биле демдеглээр деп турар. Ол байырлалга келиринче Корей Улус-Демократтыг Республиканың чаа президентизи Ким Чен Ирни чалаан. Ол чаларганы хүлээп алырынан КҮДР-ниң чаа президентизи ойталаан.

ПЕКИН. Кыдат Улус Республиканың хоочун удуртукчуларының бирээзи Дэн Сяопин бо чылдың август 22-де 90 харлаан. Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин кыдат удуртукчуга изиг байырны чедирген болгаш Дэн Сяопинни Россияда чылгарандгай күрүне ажылдакчызы кылдыр санап турарын демдеглээн.

НИКОСИЯ. Россияның он ийи хамаатыларын Кипрде тудуп хоруглаан. Россиядан ол чуртта чеде берген хөрөнгиин кижилерни коргудуп турган, хөй түүнүг акша-хөрөнгинь алырын планнап турган деп ол кижилерни буруудадын турар.

РосИТА—СЧТА.

КОШКУЛАКТЫҢ САЛЫМ-ЧОЛУ

1. «Шаагай манаан күжүр бодум»

Та дыңнаан силер, та дыңнаваан силер, та билир силер, та билбес силер, эрниң эрези, оолдуң омаа, олуттыдын чок, дүн чоруктуг кайгал Шалык Хөнекеевич Кошкулак дээрзи Тес-Хем кожуунуң О. Шынаага чурттап чораан, мал ажыл-агыйлыг арат-тыр.

Ооң чазаглаар чери. — Десперниң Чодураа, күзээ — Суглуг-Хая, қыштаа — Белдир-Даг (ийи Серлик-Хемнериң белдири, шынап-ла, өгден үнгеш, өрү көөрге, ошкү, хою көстүп, те-чуңма-биле холужуп алган оттап чоруур чер). Чайлаа — Серлик-Байы серинн чайлаг.

Ада өлүр, оглу артар, аъды өлүр, баглаажы артар. Арбанда ады алгаан, сумуда суораа үнген Кайгал-Кошкулактың чаңгыс оглу — Лопсан Кошкулакович Кошкулак 72 харлапкан, уруу Чечектің бажыңында ачазының дугайында чылыг сактыышкынны чугаалап орду.

Кошкулак Шалык ам турган болза чүс хар-ажа берген турар ийик.

Ол көңгүс аныяк, 16 харлыг турда, актыг черге аътка шамнаткаш, байларга — өлүр чыгыы шагаайтаткан чүведир. Кошкулакты доңгайтыр октааш, соонче, ужазының эзн эъдинче хаак-биле кагарга, кайгамчык шыдамык кижи болган, үё-човуурттап, алгыраының орнунга: «Албаан мен, чивээн мен, шын күштүг, шынар ачылыг!» — дээш анаа-ла, чүү-даа болбаан дег, даш адыштап чыткан дээр. Чүгле шаагайның даажы Серлик-Хемниң кашпалдарынга чаңгыланып турган.

Ооң соонда Кошкулактың баары «дашталган», кайгал атка кирген, эзерден дүшпестээн, эки аът хөлгези апарган. Кошкулактың эдержир эштери безин чонда ады алгаан, чаңгыс чер-чурттуу Шалык Кижиир-оол, Кайгал-Тараачы, Y. Шынаадан Кайгал-Хунакаа. Мындыңмай. Өвүр чурттуг Көк-Бадарчы азы Дургун-Бадарчы олардыр. Ол эштери-биле сүлчээлежип алгаш, чыраа-саякты, челер-маңнаар аъттарны байлар одарындан чедип, сүрүп кээр дөспес эрес төлдериң бирээзи апарган.

Кошкулак Шалыкты О. Шынаа улузу өзер кырынга төрүттүнген кижи дижир. Ол чартык баштыг Боразын мунгаш, айда-даа чиде бээр. Оон кээрде, ол аскыр өөрү чылгыны сүрүп эккелгеш, чединмес чонунга үлегилеп бээр, эриг баарлыг, эки сеткилдиг кижи чораанын ам-даа чон чугаалажыр. Чүге дизе ол байларның базымчазынга таварж ып, эрии-шаагайны эктинге чүктеп чорааш, улуургактарны көөр хөөн чок апарган.

Чедн аътты чедип келир
Черликпен дег акывысты.
Алды аътты алгаш келир
Алдын баштыг акывысты —

деп, Кошкулак Шалыктың чаңгыс дүнмазы Шалык Хөнекеевич Дуванның эзеңгизи дыңзый бергенде ырлап органын дыңнаан мен. Манчыкоол Кагыырович Доңмиттиң мындыг ырын база утпаан мен:

Караланың каралазын
Кажырып кээр
Кошкулакты.
Элчигениң Эки-Доруун
Элзедип кээр
Кошкулакты.

Кошкулакты мен хуумда оор, ойлук чок кижи дээр хөңүм чок. Оор кижи, ол дээрге одаг долганып, кады кожаларындан мал-маган оорлап алырларны ынча дээр мен.

Кайгал, эрес кижи деп ону адаксаар мен. Кайгал кижи, ол дээрге чурт иштинден албас, ырактан, айлык черден алгаш, чединмес чонунга үлеп бээр, чери-чурту, чону дээш туржуп чоруур, тулчуп чоруур кижини ынча дээр деп угааган мен. Ынчалзадаа ол ынчангы үениң байдалы ындыг турган, амгы салгалды ол орукче ыдалавайн тур мен. Чүгле эзир дег эрес болунар, ажылгыр болунар, саарлыкчы болунар деп чагыксаан ийик мен.

2. Чуртталганың шуурганы

Кайгал-Кошкулактың төөгүзү, салым-чолу черле солун кижи. Кажан Тывага улусчу революция тиилээн соонда, ооң сеткили сергээн, хөрээ ажаан. 1928 чылда ол Кызылга шагдаалап ажылдай бергеш, чоннуң корум-чурумун тудуп, оорлаашкынга удур демисежип чораан. Ажылынга ол кызымак-даа турган. Эрткен үезинд, частырыгларын ол угаап билген-даа. Эр кижи часпаска, сайыт болур, эрик бузулбаска чалым болур. Чүгле бүгү чоннуң бай, ядыы дишпейн, ылгашпайн чурттаарын ол күзеп чораан. Ынчалзадаа нүгүл-биле шын дүүшпейн барган. Кошкулак угундан-на эрес, эки аъттар мунуксаар болгаш честези Кылаң-Хаяжыктың эжи Алдын-Баштыгдан 7 чыраа аътты садын алгаш, ынчангы Чазак баштыңчылары — Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол оларга бергилепкен. Оон-на хамык чүве хайтаан, каржы шуурган Кошкулактың кырынга диргелип келген. Шынында Моолдан келген аъттар оор аъттар болган, ээлери сүрүп келгеш, танылылап алган. Кошкулакты корумчурум туткан кижи хоойлудүрүм үрээн дээш, тудар деп баарга, ол дургуннапкан. Чыл чыгам Моол, Тыва аразынга дургуннап, туттурбайн чоруп турда, чазак чарлык үндүрген:

«Дургун Кошкулакты тудар, холга кирбейн барза, боолап каап болур». Берге-ле шиитке! Кымга-даа хүн — күзел, тын — алдын! Ынчангаш Шалык Хөнекеевич Кошкулак туттурбайн үш чыл иштинде дургуннап келген.

3. Туттурбайн чоруп-чоруп...

Ооң кады дургуннап турган эжи — Оюн Көк-Бадарчы (Дургун-Бадарчы). Дургун-Бадарчы кырган чоокка чедир-ле Чодураага чурттап чорду. Ооң чугаазын база дыңнаан мен:

— Шалык Кошкулак, шынап-ла, эмин эрттир-ле эрес кижи: човаар-шылаарын билбес, аът кырындан дүшпес, чонунга ээлдек, чоруу чогунгур. Узун-даа, мөге-шыырак-даа. Кады үш чыл дургуннаан бис. Мени ол анаа эш кылдыр көгүдүп алган, таныжар чораан бис. Анаа чаасканзыранчыг чорааны чугаажок, эжимни кээргээн мен. Кошкулак дээрге секпилдиг шокар арынныг, кулааныың иштин адаанда артык эът бар, ынчангаш-ла Кошкулак дээни ол боор.

Дургун чуртталга — ол дээрге чайның изиинде, кыштың соогунда берге-ле. Аштап-суксап, доңүп-дожап, амыдыралның шуурганын ынчан тынган бис. Дургуннар болганда, дөрт буттуг бөрүлерден, ийи буттуг кижилерден дезин чоруур бис. Үш чыл дургунназыыссадаа, херек улам-на шыңгыырап, бистерни сүрери дендеп турган.

Кошкулак черле сагынгыр-тывынгыр кижи. Бир хамның хер-херекселин ол оорлап эккелген. Ол ээн черге келгеш, белеткенин «хамнап» эгелээн. Дериг-дүңгүрүн эдип-чазап, эккеп кедирип бээр кижи мен мен. Ооң чалчазы аан. Моолдың кыдыкы кызыгаарынга аалдарга барып, каш хүн хамнаан-даа бис. Моолдар ынчан-на хам, чүдүлгеге аажок ынак, бисти хүндүлээрлери хөлчок болган.

Бир-ле Өңгештің Кызыл-Даглларга хонганывыс эртенинде Кошкулак чугаалады:

— Чаа, эжим Бадарчы! Чарлыр үевис келди. Ам өскен черинг, өргүн чонну казрывыс чугула апарган-дыр. Ам каяа-даа, маңаа-даа сынмас бис. Мен Моолче дургуннап, хамнап кире берейн, чол, шор билзин! Сен канчаар сен?! — деп бо ийин моң.

Мен ынаваан мен. Кошкулак черле шиитпирлиг, дорт кижи:

— Өвүр ийи Өңгештерим, улуг, биче Серликтерим! Чүс өреге четпээн, чүрээм тудуш Шалык чонум! — дээш, өрү, куду тейлегилээш, карааның чажын чода каапкаш: — Чаңгыс оглум Лопсаңымны, алган эжимни! — деп катаптааш, тонун, бөргүн дедир кеткеш, эки аъдын мунгаш, байырлашкаш, хая-даа көрүнмейн, Моолче эзиннелдир челзип кире берди. Ол олчаан-на эрниң эрези Кайгал-Кошкулак Моолда «сиңип» калган.

Кижиниң салым-чолу мындыг боор-дур. Кижиниң чурттаргазын хайым хемнер-даа, кадыр даглар-даа доза турупттар. Хат-шуурган силгип, хай-бачыт таварып кээр. Ынчалза-даа О. Шынаа чурттуг орлан, эрес Шалык Хөнекеевич Кошкулак хыл дег кызыл тынын кажырып, амылыг чурттаар амыдыралын камгалап, кайгамчык бай Моол черде кара бажын салганы ол-дур.

Амгы салгал билип алыры-биле демдеглексээним, ийи Серлик-Хемнериң аразында кыр кырында «Кошкулак суу» дижир кудук бар. Оон өөренген аът чыда дүшкеш, ижип алыр.

Улуг Серлик-Хемде «Кошкулак дези» деп чер бар. Ынаар аскыр өөрү чылгыны киир ойладыпкаш, үстүү талазын каш ыяш-биле дуглап каарга, каш-даа хонукта олар аштавас, суксавас, харын семирип турар, оттуг, суглуг. Оларны безин Кошкулак та канчап тып алгаш ажыглап чораан чүве. Бо дээрге дириг төөгү-дүр.

Кижи төлү каяа-даа чоруур

Шынында Кайгал-Кошкулак улусчу Моолче хамнап кире бергеш, Улан-Батор чоогунга турлагжын тургаш, мал-маганныг бай моол кадай алгаш, оюн оя, чигин чире чурттай берген. Кошкулактың бир оглу башкы, бир оглу мөге болганын Тывада арткан чаңгыс оглу — ам 72 харлыг, өле баштыг өгбе Лопсаң Кошкулак чугаалап орду: «Мээң оолдарым — Кызыл-оол Лопсанович биле Хүрең-оол Лопсанович Кошкулактар кырган-ачазы Кошкулакты аажок дөзээн, дөмейин чон чугаалажып турар» — деп, кырган улаштырды.

Шалык Хөнекеевич Кошкулактың төөгүзү, салым-чолу черле солун кижи. 1960 чыл үези-дир. Найыралдыг улусчу Моолдан 70 хар үези бир ашак кижи аарааш, Самагалдай эмнелгезинге эмнедип чыткан. О. Шынаа уунче көрүп алгаш, ыыт-даааш чок таакпылап-ла орар дижир. Шынында Шалык Кошкулак ол болган-дыр. Сегээш чоруурда, машинага олуруп чыткаш, чугаалаан:

— Мен тыва кижи мен, О. Шынааның Кызыл-Даглар чурттуг..

Ооң өскен черинге келгеш сөглээн сөөлгү сөстери ол-ла болган. Ооң чаңгыс оглу Лопсаң Кошкулак төрелдери-биле кээрге, ачазы чанган, изи соой берген болган. Ылапла Кошкулак ол болган. Чүге дизе ол теведен демдектиг кижи-дир. Кош кулактыг, секпилдиг арынныг аан.

Та чүге ол төрелдерин сураглап, чер-чуртун айытпаан. Баажызы чок тывызык! Бодавыже, кырган угаанында тудуп-хүлүп, адып-боолап кааптар деп бодааны ол ийикпе, үе өскерилгенин эскербээн аан. Ол өскен черин, өргүн чонун, чалыы назынын, эрткен үезин сактып, таакпылап, бодаып органы-ла чугаажок. Кижи төлү каяадаа чурттаар, куш оглу каяадаа ужар деп чүве ол эвес деп бе!

Өөлет ЧИҢМИТ.
Тес-Хем кожуун.

КИЖИ АРЫН-НҮҮРЛҮГ

№ 77 «Шын» солунда Кежик-оол Чөревениң «Кижини кижи дээш хүндүлээр» деп үүлүн номчааш, ону амы-хууда деткип, кижилер дээш ажылдап чоруур даргаларывыс Шериг-оол Оржак биле Каадыр-оол Бичелдей оларның чымыштыг ажыл-чорудулгазын хаңзыбиле билип, бодап чоруур соңгукчу мен.

Сөөлгү үеде ажык-чарлыгла дээш, парлалгага ажыг сөстер-биле хөөредип каан, кижизидикчи утка-шынары чавыс, ылаңгыя аныяктарга таарымча чок материалдарның парлаттына бергилээринге таарзынмайн чоруур мен. Ийе, даштыкы литературада Мопассанның болгаш өске-даа литераторларның чогаалдарында амыдыралда бар эң-не багай талаларны ажыт-чажыт чокка бижээнин номчаан мен. Бистерниң оларны өттүнген ажыывыс чүл? Мен бодаарымга, тыва кижилер шаандан тура эки-бакты ойзу сөглеп, бодунуң салгалын эки үлегерге кижизидип чораан деп чүвени авам, ачам, кырганнарның чижээнден билир мен.

А чамдык кижилер багай чүве эскерип азы көрүп каанда, ону хөөктүрер, чарлаар боор чүве. Бодум хуумда орта окта-ла таарзынмас мен. Багай чүве дугайын частынды-ла ол деп эде-хере чугаалаарын қызыдып чоруур мен. Ынчангаш Чөревениң бодалдарынга бүрүнү-биле каттыжар мен. Шындала, ажык-чарлыг үе келдиле дээш, угаан-сарыын чокка сөстер октап, шалдан қылаштажыр бис бе? Чок, кайынам. Кижи арынүүрлүг, ындыг болурунга бистиң бурунгуларывыс кижизидип каан. Ындыг болганда кижизиг чоруувус салбас апаар бис. Ынчалза-даа бак чүвениң салдары овуузуннугла болдур ийин. Аныяк кижилер орта дыка алзы бээр чүве. Ону бодум көрүп эртпм. Бежен чылдар ортан үезинде «Тарзан» деп америк кино үүнүп эгелээн. Бодум бичии оол турган, ону көргеш, ол фантастиктиг кинода көргеним Тарзанны өттүнүп, үем оолдар-биле алгырып-қышқырып, ыяш-даштан халбактанып, уламнап турган, чүгле өлбээн, бертик-межел артпаан черим бар. Ындыг таварылгалар чаңгыс эвес болганын сөөлүнде дыңнаан мен.

База бир чижек. Қызылга студентилеп турумда, хоорайның кинотеатрынга «Фантомас» деп кинону көргүскен сөөлүнде, 7 дугаар школаның өөреникчилери соңгалар шилдерин бузун каапканын көрген кижи мен. Ынчангаш тыва улустуң **«Ужур билбейн, чаң чаңнанава»** деп чугаазында дыкала ханы утка бар деп билип чоруур мен.

Шаандакы тыва культура катап төрүттүнүп эгелеп тур. Мен аңаа өөрүп чоруур мен. Ынчалза-даа чүдүлгелиг-ле кижи мен дээш, каран көрүп, ламалар, хамнар өттүнүп, ай, хүн көрүп чоруур кижилериң бүдүү көвүдей бергенин кайгап чор мен. Мээң-не үем кижилер шажын-чүдүлге талазы-биле «эртем-билиглиг» апарганынга шуут бүзүревестир мен. Олар кажан, каяа шажын суртаалын өөренип четтигипкеин ол ирги?..

Ынчангаш салгалывыска культураның шынныг төөгүзүн арттырып, чараш чаагай чанчыл-ёзулалдарывыска өөредип, улугну улуг, бичиини биче деп хүндүлеп, аксы-сөзүзүстү чазап, оваарып чорзувусса эки боор.

Хунай МОНГУШ. Хөндергейниң дузалал школазында төөгү башкызы. Чоон-Хемчик кожуун.

ЧАРЛААЛДАР

АВТОМАШИНАЛАР, АРТЫК КЕЗЕКТЕР

«АвтоУАЗ» акционер иштилелдин дилер деп албан чеон, «Оливеттиниң» тускай төлээлекчизи болгаш Тыва Республиканың федералдыг почта харылзаазының эргелели Қызыл хоорайда складтан дараазында үүлдерни садып турар:

— автомобильдер: УАЗ-31512, УАЗ-31514 (люкс), УАЗ-3962 (санитар хевириниң машиназы), УАЗ-3303 (кыры чадагай), УАЗ-3909 (чүк дажыглаар азы пассажирлер аргыштырар);
— УАЗ-тың артык кезектери, каталогтар;
— чоннуң хереглел бараанныры,
«Оливеттиниң» оргтехниказы:
— ЭКР-005 касса аппараттары («Счетмаш» АН-ниң чыындызы), КРФ-1000 көжер садыгга ажыглаар;
— А3, А4 хемчээлдиг хоолгалаар аппараттары;
— бижик кагар машиналар, калькуляторлар, чарыгдал материалдары — хамааржыр бүгү техникага ажыглаар;
— хоолгалаар аппарат (А4 хемчээлдиг) хереклелин хандырар үүлдер.

УФПС-тин техниктиг албаны «Оливеттиниң» оргтехниказын ажаап-тежээп хандырар.

Адреси: Қызыл хоорай, Кочетов кудумчузунда № 53 бажың, УФПС РТ, магазин «Тройка». **Телефоннары 2-14-73, 2-11-44, 2-13-84, 3-36-83.**

САДЫП ТУРАР

Тываның ОСТО (шаандакы ДОСААФ) комитеди Ульяновскиниң автозаводунуң қылганы УАЗ автомашинаның демир крыларын (люкс) садып турар.

Адреси: **Қызыл, Интернациональная кудумчузу, 49, телефон № 2-51-27 болгаш 2-43-38.**

СЫЫН МЫЙЫЗЫН САДЫП АП ТУРАР

Боду дүшкен сыын мыйызын садып ап турар. Оонбиле чергелештир **«Санио»** деп видеокамкодерни садып турар. **Телефону 3-51-30.**

Соңгулда Дочун-Бэвуевич Монгуштуң адынга тывыскан чолаачы шынзылгазы, УАЗ-469, ГАЗ 52 автомашиналарның техталоннары читкен. Бо документилерни тыпканнар Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан суурда Тока кудумчузунуң 38 дугаар бажыңынга эккеп бээрин дилеп турар. Ачы-дуза чедиргени дээш шаннаалды тыпсыр.

ХААНДАН ХААЛГАЧЫ КЕЖЭЭ

Мээң назыным аныяк эвес кижи болгай мен. Амгы бо үенин хоочунарынга каттышкынымдан бээр безин элээн каш чылдар шуужа берген. «Хаандан хаалгачы кежээ» дижирин кара аныямдан тура дыннап келген хиреме-ле, ол сөске бүзүревес, хереккe-даа албас, «хаалга кадарчызы кижини, хөөкүйүң шоотканн домак ыйнаан» дел бодап чораан мен. Хуй-не бо ыйнаан, ол домак база үткалыг чүве бооп-тур ийин моңар.

Дээди Хурал (Парламент) бажыңында вахтёрлап ажылдап турар кижи мен. Шаанда кады ажылдап чораан үеживилерим «Чүнү ажылдап тур сен?» деп айтырарга, «Хаалгачылап турар мен» деп харыылап каар кижи мен. Оларның чамдыктары «Хаандан хаалгачы кежээ болгай» дей тыртын каардар. Мен оларны ындыг «удур харыызынга» пат-ла чаңчыга берген, хереккe-даа албас кижи мен. Бир-ле хүн хүлээлгем күүседип орарымга, Н. Л. Күнчүн кирип келди, амыр-менди солчуп, хол тутчуп турусталга, «Ажылдап тур силер бе» деп чугаа эрели ийин он. «Хаалгачылап тур мен ийин» деп чаңчыккан харыымнылга бараалгаттым.

Николай Лудужапович эпти-ле дыннап чоруурум «удур харыыны» катапташ, улаштыр-ла ол домакты бадыткаан хевирлиг, шаандакы Эрзин-Тестин Амбын ноянның хаалгачыларының хүлээлгезин канчаар күүседип турганын чугаалай-дыр. Ооң солун чугаазы мени бо қыска үүлдү бижиринче албадапты.

Бурун шагның хааннар хаалгачыларының ажылы амгы үенин вахтёрларының ажылындан ыракта ылгалдыг болбайн аан. Ону ынчаар дүүштүр бодап-даа орзумза, бодумнуң ээлчег эрттирип турган үелеримде қылып турар ажылымны сактып олурдум. Чогум өске черлерни билбес мен, ажылдап турар черимде вахтёрларның ажылынчик ажыл деп санавас-ла мен.

Бистер эртенгинин 8 шак четпейн турда, ажылывысты хүлээнишкен турар бис. Чымыштыг ажылывыстың эгелээни ол. Чогум вахтага хонган кижинин ажылы эртенгинин 3-4 шактан эгелээр. Бажың ээлчээнде турар чон ол шактарда-ла хаалганы соктап эгелээрлер. Хоорай чагырганы Дээди Хурал (Парламент)-биле чаңгыс бажында болгаш ындыг чүве-дир ийин. Канчаар боор, чонга эжик ажыдып бербес эвес, кирип аар апаар. Кижи бүрүзү чаңгыс аай боор эвес, таакпылаар-даа кижилер бар, халан эзириктер-даа тургулаар, эөлчег хунаажыр, авспырак, турамык улустар база тыпты бээр боор чорду. Чурумну тудары, чугаалаары база хүлээлгеп.

Албан шагы эгелээри билек, Дээди Хуралга (Парламент) ылаңгыя хоорай чагыргазынга кандыг айтырыглыг кижи турбас дээр боор, чон шуужуп-ла эгелээр боор чүве-ле болгай. Ол-ла эрткен-дүшкен чонда айтырыг салбайн эртерлер ховар-ла, айтырыг тургузуп, баар даргазының атсывын, албан хаап олурар өрээлинин дугаарын, азы кайнаар, кымга бараалгап айтырыг тургусса чогуурул дээш, сүме айтырар кижилер-ле хөй.

Айтырыынга чедир харыылап бербес азы билбес боор болзунза, «Маңаа олурган херээц чүл, чүнү қылып орар кижи сен» — даа дигилээр кижилер тургулаар-ла.

Үе-шагның байдалындан, амыдыралдың бергедээнинденне ындыг турган боор, чоннуң чамдык кезиниң шугулу коңчуг болгулаар-дыр. Қайы-бир дарганың ажылдаар өрээли шоочалыг болган, ону маңаарга, келбээн болза, «Кайнаар барган кижил, чүге ажылында чогул» дээш шугулдааш туруп-даа бээрлери бар-ла. Ам канчаар боор, шугулдаан кижилерге харыы бербейн баар эвес, «Бо бажында туруп турар албан черлеринде мээң мурнумга отчёттуг кижи чаңгыс-даа чок, қымны-даа чагырбайн турар мен ийин, мээң хүлээлгем аңгы-ла болгай» деп, тайылбырлаар ужурга таваржыр. Чөпсүнүп хүлээп алыр-даа кижилер бар, химиренип шугулдаарлар-даа база турар чорду.

Чон-биле чугаалажып-даа олурза, долгандыр хайгаарап, албан черлериниң эт-хөренгизин карактаар апаар. (Шынында кол-ла хүлээлгевис ол чүве-дир ийин).

Эртеннин-не почта келирге, ону хамаарышкан организацияларже телефоннап оргаш, тарадыр. Албан шагы эгелээрге, ажылдаар өрээлдеринин дүлгүүрүн тарадып берип орар, а шак төнерге, хүлээп алыр. Ол бажыңны аштап-арыглап турар кижилериниң отчёт-учёдун тургузары дээш, қылыр ажылдар эвээш эвес.

Чымыштыг хүнү эрттирип аарга-даа, кежээ удуп чыдыр хоккейжилери (18 хар чедир назылыглар) чеиишкиниг ойнаан. Россияның спортчулары Японияның спортсменнери-биле ойнааш, тиилелгени чедип алган болгаш хүлер медальга төлептиг болган. Канаданың спортчулары АКШ-тың спортчуларын 5:2 санга уткан.

Мексикага хоккей маргылдаазынга Россияның шилидек командазының составы мындыг болган: вратарылар (хаалга камгалакчылары) А. Мельников (Ярославль), А. Троцкий (Колпино, Ленинград область), өске ойнакчылар — М. Кузнецов, С. Федотов, В. Гусев, А. Васильев, А. Жмаев, Э. Першин, А. Емельяшев, Р. Яхин болгаш оон-даа өскелер.

(РосИТА—СЧТА).

СЕПТЕЛГЕ ДООЗУЛГАН

Ак-Довурак хоорайдан аңгыда Барыын-Хемчик кожуунда 8 ортумак, бир эге школа бар. Бо школалар эрткен өөреднге чылы доостуру билек-ле, 1994-95 чаа өөредилге чылынга уткуштур септелге ажылынче эгелеп кирген турган. Тудуг материалдарының, будуктуң безин өртээ кедергей бедээн бо берге үеде сес ортумак, бир эге школаның септелгезин кылыры — дыка нарын айтырыг болган.

Септелгени чорударынга эргежок чугула шил, чугай, цемент ортээ бедээни-биле холбаштыр ол үүлдерни тып алыры безин дыка бергедээн. Чижээ, Қызылдан ол үүлдерни садып алгаш, оларны Барыын-Хемчик кожуунуң суурларынга чедирип алырының шүүдели дыка улгаткан. Ынчалзажок эвээш эвес школаларның директорлары септелге қылырынга эргежок чугула материалдарны баш бурунгаар тып алырының чогуур хемчеглерин алган.

Маңаа чижек қылдыр Барлык ортумак школазының директору Сергей Кучугени айтып болур. Школа директору бодунуң удуртып турар школазының ажылагый эргелекчизи Александр Хертек-биле кады септелгеге херектиг үүлдерни баш бурунгаар тып алыры ам чанчыл болган. Ынчангаш Барлык школазының септелгези өске школаларны мурнай доозулган.

Ол ортумак школаның 140 партазын, 280 сандайларын, ийи каът соңгаларның кастактарын, 25 эжиктерин будуурун, өрээлдерни чугайлаарын, соңгаларны чедир шилдээрин чогуур үезинде дооскан. Школаның интернат эргелекчизи Сарыг-ол Сарыглар школа башқыларыбиле демнежип алгаш, септелгеге шалыпкын ажылдаан.

Бо чылын Барлык ортумак школазының интернады хөй чылдыг 6 гектар шөлдүн сигенин суггарып тургаш, ооң эки үнүжүн өстүрүп алган.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик кожуун.

СПОРТ

РИМ. Велоспорт талазы-биле делегей маргылдаазы Италияның Палермо хоорайында болуп турар. Маргылдаага тергиин эки түңнелдерни Россияның спортчузу Галина Енюхина чедип алгаш, алдын медальга төлептиг болган. Чадаг-терге спортунуң талазы-биле Россияның база бир спортчузу Оксана Гришина хүлер медальды алган.

Чадаг-терге спортунуң талазы-биле немец спортсменнер Гундо до Фульст, Пенс Леманн, Андреалс Бах, Данило Хоппо олар команда аайы-биле 4 километр хемчээлге АКШ-тың спортчуларын тиилээн.

ОТТАВА. Кады найыралдажылганың 15-ки спортчу оюннары Викториядa (Британ Колумбиязы можу) эрткен четверг хүнүнде театржыткан көргүзүлге-биле эгелээн болгаш ам-даа үргүлчүлеп турар.

Канадага күүне аян-чоруун қылып чеде берген Великобританияның хааны Елизавета спортчу оюннарны албан ёзузу-биле ажыткан. Бүгү спортчуларга изиг байырлы Англияның күүне баштыны чедирген болгаш улуг чеднишкиннерни оларга күзеп, спортчу бүгү маргылдаалар улустарының найыралының ёзузу-биле болуп эртер дээрзинге идегелдилергейлээн.

Он бешки спортчу маргылдаалар эгези — анаа киржири-биле келген спортчулар ол оюннарның чиигир көк тугун көдүргени онза солун болган. Маргылдааларның ажыдышкынының байырлыг ёзулалы спортсменнерниң улуг парады-биле доозулган.

Кады найыралдажылга чурттарының спортчуларының 15-ки оюннары бо чылын онза болур деп турар: спорттун 10 хевирлеринге 952 медальдарны ойнаар. Викториядa спортчу оюннарга киржири-биле кады найыралдажылганың 64 чурттарының төлээлекчилери киржип турар.

Британ Колумбиязының төв — Виктория хоорай бо оюннарга эн-не хынамчалыг белеткенген. Түс чер стадионунуң трибуналарын алгыткан болгаш септээн, чаарткан. Стадионга хары үгла 34 мун 500 көрүкчүлер олурар сандайлар бар. Спортчу оюннарны эрттиреринге ниитизи-биле 160 миллион долларны чарыгдаары эгезинде көрдүнген турган. Ол сан ам 220 миллион чедер деп турар.

Викториядa спортчу оюннарда хөлегелиг тала база бар дээрзин демдеглээр херек. Инвалид спортсменнерге 132 олуттарны белеткээн турган. Ынчалзажок ол оюннарга киржири-биле чүгле 58 спортсменнер (инвалидтер) келген. Австралияның алдарлыг спортчузу Артур Танстоллдун командазынга 11 инвалид спортчулар кирген турган. Ынчаарга олар он бешки спортчу оюннарга киржиринден ойталаан.

МЕХИКО. Мексиканың олимпиада кубогу дээш маргылдаага Россияның аныяк хоккейжилери (18 хар чедир назылыглар) чеиишкиниг ойнаан. Россияның спортчулары Японияның спортсменнери-биле ойнааш, тиилелгени чедип алган болгаш хүлер медальга төлептиг болган. Канаданың спортчулары АКШ-тың спортчуларын 5:2 санга уткан.

Мексикага хоккей маргылдаазынга Россияның шилидек командазының составы мындыг болган: вратарылар (хаалга камгалакчылары) А. Мельников (Ярославль), А. Троцкий (Колпино, Ленинград область), өске ойнакчылар — М. Кузнецов, С. Федотов, В. Гусев, А. Васильев, А. Жмаев, Э. Першин, А. Емельяшев, Р. Яхин болгаш оон-даа өскелер.

(РосИТА—СЧТА).

АГААР

Бөгүн республикага көжүп турар булуттаар, чаъс чаар, динмирээр. Соңгу-барыын чүктеп хаттын күжү секундада 5-10 метр чедер.

Агаарның температурязы хүндүс 14-19, чамдык кожуунларга 7-12 градус чылыыр, дүне доңаттаар, 3-8 градус чылыг, даглыг черлерге 1-3 градус соор.

Қызылга өскерлип каап турар агаар болур. Хаттың күжү 5-10 метр чедер.

Хүндүс 17-19, дүне 3-5 градус чылыыр.

Ийиги хевириниң агаары, қадын кошкак кижилерге таарымчалыг хүн.

[illegible] 15.00, 19.20 шактар.

«ВОСТОК»: «Хан ижерлер» (Россия) 14.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Чудурук дыңчызы» (АКШ) 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ОТТУГАШ»: «Амы-тынның камгалакчызы» (АКШ, 2 сериялыг) 12.00, 14.00, 17.20 шактарда.

КИНО

АВГУСТ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хана» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.20, 16.40, Видеозалга: **«Базырыктын суртенчи»** (АКШ) 9.00, 12.50, 17.20, **«Дерзин өлүрүкчү»** (АКШ)

Милицияның лейтенантызы
Сергей Қызыл-оолович СҮРҮН
31 харлап бар чораан назынында 1994 чылдың август 20-де мочээнин Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы дыннатпышаан, ооң төөлдерниңе болгаш чоок кижилериңе хаңы кажылаалы илергейлеп тур.

Кызыл хосрай, Красноармейская, 100. Индекс 667000 — АЛАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амылыралы — 3-34-19; 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажылагый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чаваа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парладга болгаш медээлер министерствозунуң чаныла парлалганын, медээлернин хостуг чорудуп камгалаар талазы-биле Тывада хай гаарал черинге дугаары — Т-00007

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыңналыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парладга болгаш информация талазы-биле Күүне комитединиң типографиязы: Қызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Бүгүн неделяда 5 катап үнер. Хемчээль 2 парлалга амазы. Тиражы — 14.585. Индекс 54240. Чагыг № 35—191.